

Невен ИСАИЛОВИЋ*

Историјски институт

Београд

ОБИЧАЈНО ПРАВО У НАМЕНСКИМ ОБРАСЦИМА ПОВЕЉА БОСАНСКИХ ВЛАДАРА И ВЕЛИКАША

Анстракт: У раду су приказани резултати истраживања заснованог на повратку изворној грађи и на новом тумачењу облика појединих формула босанских владарских и великашких повеља. Првенствено кроз поређење два наменска типа исправа: даровница упућених домаћим дестинатарима и међународних уговора, а посебно формула интитулације, санкције, заклетве и сведока у сваком од њих, утврђује се степен присуства, сврха и значај елемената обичајног права у формуларима који су начелно примењивани у босанским канцеларијама и писарским службама. Прелиминарни закључци упућују на то да је старо баштинско право преовладало у банским и краљевским исправама намењеним домаћем племству (због чега се спомињу „земље“ босанске државе, као и „братија“ у формули сведока), док је у међународним уговорима гаранција проистичала из друге групе обичаја – заклетве и ауторитета владара и утицајних сведока. Са друге стране, у исправама које су издавали великаши и обласни господари, чија је власт била на хијерархијски нижем нивоу, баштинско-родовско обичајно право било је донекле заступљено и у међународној правној кореспонденцији јер се веродостојност правних чинова аутора из редова крупног племства у Босни заснивала на сагласности њиховог рода, односно племена, те на коначној сагласности владара Босне.

Кључне речи: средњовековна Босна, обичајно право, повеље, интитулација, сведоци, братија, земље, племе, средњи век.

Abstract: The paper presents the results of a research based on the return to the source material and the new interpretation of the forms of certain formulae in the charters of Bosnian rulers and magnates. Mainly by comparing two purpose-specific types of documents – donation charters issued to domestic addressees and international treaties, and in particular the formulae of *intitulatio*, *sanctio (poena spiritualis)*, oath and witnesses in each of them, the degree of presence, purpose and importance of the elements of customary law in the formularies that were generally used in Bosnian chanceries and scribal services are determined. Preliminary conclusions suggest that old patrimonial

* neven.isailovic@iib.ac.rs

law prevailed in *bans*¹ and royal documents issued for domestic nobility (which is why the “lands” of the Bosnian state are mentioned, as well as “brethren” in the formula of witnesses), while in international treaties the guarantee came from another set of customs – from oath and authority of the ruler and influential witnesses. On the other hand, in the documents issued by the magnates and regional lords whose authority was at a lower hierarchical level, patrimonial-kindred customary law is to be found in international legal correspondence as well, to some extent, since the credibility of legal acts of the authors from the ranks of high nobility in Bosnia was based on the consent of their family or noble kindred, as well as on the eventual consent of the Bosnian ruler.

Keywords: medieval Bosnia, customary law, charters, *intitulatio*, witnesses, brethren, *lands*, noble kindred, Middle Ages.

Истраживања средњовековног босанског друштва и средњовековне босанске дипломатике представљала су, од самих почетака модерне историографије, два паралелна, али изразито међузависна процеса. То није изненађујућа чињеница имајући у виду да су, уз богату грађу Државног архива у Дубровнику, повеље и писма, иако сачувани у скромном броју, главни извори за читаву историју Босне у средњем веку, а посебно за њену друштвену и правну историју. Историчари су више пута истицали да босанска држава није изнедрила нити једну писану законску кодификацију (у најмању руку нити једна није сачувана), да су установе обичајног права биле изразито јаке, конзервативне и дуготрајне, а извори података о том праву су пре свега повеље босанских владара и великаша.¹

Као што је већ наговештено, досадашња истраживања су углавном текла у два колосека, а могло би се изнети тек делимично тачно мишљење да су дипломатичка истраживања била углавном техницистичка, док су друштвена и правна проницала у суштинска питања кроз детаљну анализу бројних појединости, што су омогућила критичка издања извора и дипломатичке студије. У последње две деценије ће се, међутим, испоставити и да примарно дипломатичка истраживања могу да продубе и допуне налазе до којих се дошло на пољу историје установâ обичајног права, друштвеног уређења и државног устројства у средњовековној Босни.

¹ Допунске изворе представљају и спорадичне белешке дубровачке архивске серије *Lettere e commissioni di Levante* (Писма и упутства упућена на Исток) из којих се назире елементи унутрашњег друштвено-политичког и државно-правног уређења средњовековне Босне, но те белешке нису предмет нашег истраживања. Део аката из поменуте серије објављен је у: *Ragusa és Magyarorszáг összeköttetésének oklevéltára = Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, eds. József Gelcich et Lajos Thallóczy, Budapest 1887.

Након што су се, током друге половине 19. века, појавила прва квалитетна и обимна издања средњовековних босанских докумената, пре свега из Дубровника, али и појединих исправа друге провинијенције, започело је интересовање научника за тумачење података из повеља, па је тако већ Константин Јиречек у својој *Историји Срба* (1911) изнео прва гледишта о босанском племићком друштву и структури поседа.² Велики замајац овој тематици дала је објава даровних и гарантних повеља које су припадницима рода Хрватинића издавали босански владари током 14. века. Ове исправе, сачуване у архиву породице Баћањи у Керменду, објавили су готово истовремено Фердо Шишић и Лајош Талоци, обојица са одређеним пропустима, с тим што је Талоцијево издање нешто боље приређено и више пута штампано.³ Упркос томе, екстензивне *Студије о српској дипломатици* Станоја Станојевића, као први покушај свеобухватне синтезе о српској, босанској и дубровачкој дипломатичкој производњи на словенском језику и ћирилици, остале су, углавном, на нивоу партикуларних каталога појединих формула, а поједини општији закључци који су изведени не би издржали помнију проверу.⁴ Наравно, треба имати у виду да су *Студије* представљале низ дуго година писаних појединачних чланака, да је Станојевић користио непотпуна и несистематична издања и да није располагао технологијама којима располажу данашњи истраживачи. Такође се мора приметити да Станојевићеви налази нису завели касније истраживаче друштвене и правне историје средњовековне Босне и одвели их у погрешном правцу. Они су повеље подвргли поновној, независној анализи, али су у том процесу често по страни остављали одређена дипломатичка питања којих се такође требало дотаћи да би се извели валиднији закључци.

У раздобљу након Другог светског рата, раније занемаривани аспекти друштвене и економске историја добијају на значају у југословенској

² Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1952, 75–77, 81–82.

³ Ferdo Šišić, „Iz arkiva u Körmendu“, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 7 (1905) 209–227; Ljudevit Thallóczy, „Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arhiva“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 18 (1906) 401–444; idem, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914, 1–75.

⁴ *Студије о српској дипломатици* објављиване су као серија чланака у Гласу Српске краљевске академије од 1912. до 1936. Свих 28 студија сабрано је и у двотомну збирку, састављену од увезаних сепарата (први том је објављен 1928, а други 1935. [заправо 1936.] године). Овде нећемо наводити детаљне библиографске податке. У даљем тексту биће цитиране само студије које се тичу тематике овог чланка.

историографији. Радило се о веома плодном раздобљу јер се водећа истраживања средњовековног раздобља углавном нису руководила идеолошким диктатом марксистичког тумачења прошлости, а отворене су неке нове и значајне теме. На пољу дипломатике, студија Александра Соловјева о властеоским повељама босанских владара представљала је велики помак у поређењу са Станојевићевим приступом и, упркос одређеним погрешкама, посебно по питању тумачења карактера Цркве босанске, по први пут је отворила питање наменске типологије средњовековних босанских докумената. Бројни закључци које је изнео Соловјев остају валидни и данас, премда се могу знатно допунити.⁵ Поред Соловјева, Јарослав Шидак, који је проблему Цркве босанске приступао, рекли бисмо, знатно трезвеније, дао је свој допринос дипломатици чланцима о веродостојности појединих сумњивих даровних и гарантних исправа.⁶

Сва друга истраживања спровођена у другој половини 20. века нису била превасходно дипломатичка, већ су представљала допринос тематици земљишних поседа и својине, устројства државе, властеоске заједнице, друштвених слојева и њихове политичке улоге у Босни, црквених заједница и правних установа (пре свега обичајног права). Током 1950-их година три су аутора дала неизмеран допринос свим овим питањима, постављајући темеље и за истраживање које је предмет овог чланка. Ради се најпре о прилозима и расправама Анте Бабића о карактеру босанске феудалне државе, о гледиштима о Цркви босанској и односима вазалитета у средњовековној Босни.⁷ Нешто касније исти аутор је објавио и студије о структури и друштву босанске државе, а први је отворио и питање изучавања босанско-дубровачких уговора, али кроз призму традиције

⁵ Александар Соловјев, „Властеоске повеље босанских владара“, *Историско-правни зборник* 1 (Сарајево 1949) 79–105. Значајан је и прилог Соловјева о Св. Гргуру као заштитнику Босне: Alexandre Soloviev, „Saint Gregoire, patron de Bosnie“, *Byzantion* 19 (Bruxelles 1949) 263–279.

⁶ Jaroslav Šidak, „O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 2 (1954) 37–48; isti, „O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog ‘djeda’ (1427)“, *Slovo* 15–16 (1965) 282–297; isti, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 249–273.

⁷ Anto Babić, „Nešto o karakteru bosanske feudalne države“, *Pregled* V/2 (Sarajevo 1953) 83–86; isti, „Noviji pogledi u nauci o pitanju srednjovjekovne crkve bosanske“, *Pregled* VI/2 (Sarajevo 1954) 101–107; isti, „O односима вазалитета у средњовјековној Босни“, *Годишњак Историјског друштва БиХ* 6 (1954) 29–44; isti, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972, 9–48.

и историјског права (о чему је у скорије време писао и Срђан Рудић).⁸ У исто време Михаило Динић је објавио своју знамениту монографску студију о државном сабору у средњовековној Босни која је и даље умногоме актуелна, иако има простора за њено преиспитивање.⁹ Најближе се тематици овог чланка приближио тада млади научник, Динићев ученик и наследник, Сима Ћирковић својим подстицајним радом о остацима старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву.¹⁰ У тек нешто мањој мери су за нашу тему значајне чувене три Ћирковићеве расправе о верној служби и вери господској, сугубом венцу и краљевству у Босни, те о русашкој господи, објављиване током 1960-их и 1970-их година.¹¹

Средином 1970-их, преиспитујући пре свега поједине Динићеве тезе, теме племства као друштвеног слоја и установе сабора дотакао се и Павао Анђелић, археолог и истакнути истраживач историјске географије, својим радом о државном већу и „државним баронима“ средњовековне Босне.¹² Његова ограда да се ради о недовршеној теми била је умесна

⁸ Anto Babić, „Struktura srednjovjekovne bosanske države (Prilog objašnjenju pitanja nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini)“, *Pregled XIII/1* (Sarajevo 1961) 1–8; isti, „Tradicija i istorijsko pravo u odnosima Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku“, у: *Пристапна предавања, прилози и библиографије на новите членови на МАНУ*, Скопје 1974, 11–17; isti, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987, 21–83; isti, „Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku“, *Bosna franciscana* 12 (2000) 241–247; isti, *Iz istorije*, 168–177; Срђан Рудић, „Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника“, у: *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009*, Београд 2009, 217–232.

⁹ Михаило Динић, *Државни сабор средњевијековне Босне*, Београд 1955; исти, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 229–304.

¹⁰ Сима Ћирковић, „Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву“, *Историјски гласник* 3–4 (1958) 155–164.

¹¹ Сима Ћирковић, „Верна служба и вјера господска“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 6/2 (1962) 95–112; исти, „Сугуби венац: прилог историји краљевства у Босни“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 8/1 (1964) 343–370 [на енглеском: Sima Ćirković, „The Double Wreath: A Contribution to the History of Kingship in Bosnia“, *Balkanica* 45 (2014) 107–143]; исти, „Русашка господа“, *Историјски часопис* 21 (1974) 5–17; исти, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 277–335.

¹² Павао Анђелић, „Barones regni и државно вијеће средњовековне Босне“, *Прилози Института за историју у Сарајеву* 11–12 (1975–1976) 29–47. Анђелић је

јер је чињеница да су неке изнете тезе спорне, а друге врло релевантне за разматрање. У тематици босанског државног устројства окушао се и Милош Благојевић чланком о босанском Завршју, али је успешнија његова монографија о државној управи написана на самом крају 20. века.¹³

У последњих десетак година појавили су се и занимљиви резултати новије генерације историчара из Босне и Херцеговине, а ту пре свега треба издвојити збирку текстова прерано преминулог Дубравка Ловреновића у којој је износио закључке о босанском друштву, посматрајући га кроз призму верских елемената у сачуваним средњовековним документима који су настали у Босни или били упућивани босанским дестинатарима.¹⁴ Ловреновићев модеран, па и освежавајући приступ, није међутим, превазишао проблем других аутора да дипломатички материјал посматрају само као врело података, не осврћући се у већој мери на питање дипломатичких структура и образаца. Од значаја су и недавно објављени чланци Емира Филиповића о владарској династији Котроманића (укључујући и питање традиција о пореклу) и Џенана Даутовића о словенској варијанти феудализма, у коме су преиспитане неке тезе изнете од стране аутора из друге половине 20. века.¹⁵ Најзад, користан прилог проблематици сведока и „добрих људи“ у босанским исправама дао је и Срећко Џаја.¹⁶

Како се овај чланак не би претворио у ретроспективу или критички осврт на досадашњу историографију, неће бити дат детаљан преглед налаза до сада поменутих историчара, већ ће се о њиховим начелним

дао допринос и дипломатици анализом аутентичних елемената у интерполисаним повељама краљева Дабише и Твртка II, наводно издатим Мрнавићима: Pavao Anđelić, „Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu* n.s. 26 (Arheologija) (1971) 347–360.

¹³ Милош Благојевић, „Босанско Завршје“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 14/1 (1979) 129–144; исти, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001².

¹⁴ Dubravko Lovrenović, „Sv. Grgur Čudotvorac – zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne“, u: *Zbornik o Marku Dobretiću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo–Dobretići 2008, 9–32; isti, *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo 2012, 15–212.

¹⁵ Dženan Dautović, „Slavska varijanta feudalizma (analiza na primjeru bellatores bosanskog srednjovjekovlja)“, *Bosna Franciscana* 41 (2014) 133–165; Emir O. Filipović, „The Most Noble and Royal House of Kotromanić. Constructing Dynastic Identity in Medieval Bosnia“, *Südost-Forschungen* 78 (2019) 1–38.

¹⁶ Srećko M. Džaja, „‘Dobri Bošnjani’ i ‘boni homines’“, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo 2008, 143–167.

закључцима, како тачним тако и спорним, говорити накнадно, на одговарајућим местима.

Треба, међутим, поменути и искорак на пољу дипломатике који су, посредно или непосредно, омогућили настанак овога чланка. Наиме, залагањем недавно преминулог еминентног медиевисте Радета Михаљчића, уз подршку Симе Ђирковића и бројних сарадника из Србије и региона, на почетку 21. века покренута су два нова научна часописа посвећена примарно средњовековној дипломатици – *Стари српски архив* (2002) и *Грађа о прошлости Босне* (2008). Премда је основна замисао покретача била ефикаснија и квалитетнија припрема узорног издања српског и босанског дипломатара, приступ обраде сваког документа у појединачном чланку довео је до драгоцених нових увида у детаље који су раније промицали истраживачима. Ови часописи дали су замајак не само настанку нових критичких издања докумената са уводним студијама¹⁷, већ и новим истраживањима дипломатичке праксе у нашим средњовековним земљама.¹⁸

При Катедри за општу историју средњег века и помоћне историјске науке на Филозофском факултету у Београду у последњих десет година одбрањено је више примарно дипломатичких дисертација, од којих издвајамо оне Небојше Порчића и Невена Исаиловића.¹⁹ Порчићева теза о дипломатичким обрасцима српских владарских докумената по први пут је у фокус ставила формалне и наменске обрасце докумената, постављајући

¹⁷ Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017; Небојша Порчић и Невен Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019.

¹⁸ Невен Исаиловић, „Дипломатичке особености владарских и великашких исправа очи и након пада средњовековне босанске државе“, у: *Пад Босанског краљевства 1463. године*, ур. Н. Исаиловић, Београд – Сарајево – Бања Лука 2015, 29–86; исти, „Помени предака и сродника у средњовековним босанским повељама“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, књ. VIII, гл. ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2017, 103–111; исти, „Заклетвене формуле у средњовековним босанским повељама“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, књ. IX, гл. ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2018, 235–252; Небојша Порчић, „О употреби појма владарске милости у српским средњовековним документима намењеним Дубровчанима“, *Историјски часопис* 65 (2016) 61–77.

¹⁹ Небојша Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2012); Невен Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2014).

истраживачка питања која нису обрадили Станојевић, Соловјев, Владимир Мошин, Грегор Чремошник и други наши дипломатичари.²⁰ И Порчићеве и Исаиловићеве закључке омогућиле су, између осталог, и модерне дигиталне технологије, јер су комплетни текстови докумената могли бити подвргнути анализи у бази података након спроведене дигитализације. Превазилазећи ограничења аналогног прикупљања података, аутори су могли за краће време уочити више детаља и, што је још важније, установити везе између свих дипломатичких састојака. На тај начин су омогућени тачнији, аргументованији и, отуда, уверљивији закључци о појединим дипломатичким, али и недипломатичким питањима.

*

Ако би се укратко резимирали резултати досадашњих истраживања о друштвено-политичком и државно-правном устројству средњовековне босанске државе, као и о специфичностима босанске дипломатичке праксе, дошло би се до неколико важнијих начелних закључака које је потребно навести пре упуштања у даље анализе:

1. средњовековна Босна била је држава која је имала специфичну организацију и која се у свом функционисању ослањала на архаично обичајно право, рано утврђене праксе и старе друштвене структуре које су почивале на родовском принципу. Није било писаних закона, али су постојали истрајни обичаји.²¹
2. у Босни се никад није развио условни посед, нити је ауторитет владара био такав да је он сâм могао одлучивати о поседу као кључном извору економске моћи. Сви земљишни поседи били су баштински, па је тако и сваки дар владара за верну службу постајао наследна својина примаоца дара, па чак и његовог рода, осим ако није експлицитно другачије назначено. То је омогућавало акумулацију имовине у оквиру родова. Земљишни посед првобитно је сматран племенским или жупским, а са социјалном диференцијацијом на

²⁰ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 238–350.

²¹ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 80; С. Ћирковић, „Остаци“, 155; А. Вabić, *Iz istorije*, 9–10, 17–18; П. Анђелић, „*Barones regni*“, 29; Јасмина Грковић-Мејџор, „Архаични формулаични искази у повељама средњовековне Босне и Хума“, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, ур. Зорица Никитовић, Бања Лука–Источно Сарајево 2018, 9–23. Јасмина Грковић-Мејџор истиче да су бројни за Босну типични правни појмови (као што су вера, рука, братија, клетва итд.) део прасловенског обичајног права.

њега се гледа као на *племенито* (баштину) водећег локалног рода или породице. Ретки су примери у којима се поседовање дароване земље уско везује за појединца. Све одлуке о поседима доносиле су се у присуству и уз сагласност босанског племства. Од владара даровани посед могао се одузети само у случају невере која се настојала ограничити на појединца, а не његове сроднике (чиме су поседи остајали у рукама рода), а утврђивање прекршаја није било на владару, већ на поротницима – представницима властеоског сталежа, Цркве босанске или на сабору („свој Босни“).²²

3. Босна се развијала као композитна држава, а њене кључне установе биле су владар (бан, доцније краљ) из династије, или, тачније, рода Котроманића, властеоска заједница (као свеобухватно представничко тело земаља, жупа и племена/родова)²³, а од 13. века и Црква босанска, која је, као „земаљска“²⁴, имала веровну улогу и деловала пре као савезник властеле него владара.²⁵
4. од последње четвртине 14. века, уздиже се слој великаша који су економски ојачали кроз своје поседе и службу владару у време привредног процвата Босне. Ти великаши временом формирају своје области са сопственим управним апаратом, водећи све самосталнију политику у односу на владара и сабор, али не напуштајући оквире

²² А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 91–93, 96–99, 105; М. Динић, *Државни сабор*, 7, 11–13, 17–21, 39–41; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–163; исти, „Верна служба“, 96–99, 101–103, 111; А. Бабић, *Iz istorije*, 9–10, 15–19, 21–30, 169–170, 175–176; исти, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, 79–82; П. Анђелић, „Barones regni“, 30–33, 44–47.

²³ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 99–101, 105; М. Динић, *Државни сабор*, 7, 14, 17–21, 39–41; С. Ћирковић, „Остаци“, 163–164; П. Анђелић, „Barones regni“, 29–47; Е. О. Филипковић, „The Most Noble“, 1–38. Овом приликом неће се разматрати проблематика босанског сабора и државног већа и њихових састава о чему су различито писали Динић и Анђелић.

²⁴ Када се говори о „земаљској“ цркви, мисли се на њену везаност за Босну и независност од спољних архиепископских центара. Видети и: Ј. Šidak, *Studije, passim*; Sima Ćirković, „Bosanska crkva u bosanskoj državi“, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Сарајево 1987, 191–254; исти, „Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква“, *Гласник ЦАНУ. Одјељење друштвених наука* 9 (1995) 7–34; John van Anwerp Fine, *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*, London 2007.

²⁵ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 98–100, 105; М. Динић, *Државни сабор*, 11–13; А. Бабић, *Iz istorije*, 11–12, 19–21.

Босне. Као што то није био случај ни са босанском државом, ни постојање области није поништило фундаментално патримонијално право племства на земљишну својину. Великаши и носиоци дворских служби временом постају најутицајне особе у држави.²⁶

5. босанска дипломатичка пракса показује одређене специфичности, али и низ недоследности које би могле бити последица утицаја дестинатарских концепата и непрецизне употребе формулара.²⁷ Одлика босанских владарских и великашких докумената јесте снажно присуство гарантних састојака, белешке о писару, као и бројних елемената обичајног права који се пре свега огледају у важности сведокâ, као и давања вере и заклетве, што би указивало на снагу традиције у односима ауктора и дестинатара, али и на ограничења ауторитета босанских владара.²⁸

Треба имати у виду да се до већине ових закључака дошло кроз анализу сачуваног дипломатичког материјала (махом из 14. и 15. века), а пре свега свечаних докумената које су босански ауктори издавали сопственом племству (даровне и гарантне повеље), Дубровачкој општини (уговори о повластицама или уступању поседа) или странцима, опет махом Дубровчанима, са којима су пословали (разрешни документи).²⁹ Значај нотификација, наредби и признаница за истраживање државе и друштва знатно је мањи. Чини се да трајност тенденција које се могу уочити на основу поменутог ограниченог корпуса ипак сведочи у прилог одрживости горе изнетих закључака, барем на начелном нивоу.

Циљ овог рада, стога, није да оспори наведене начелне налазе, већ да их прецизира кроз анализу формулара које су употребљавали босански владари и великаши. Када се говори о формуларима не мисли се на конкретно помоћно средство канцеларија и писарских служби, већ на образац који је постојао у свести писара и који се релативно доследно примењивао приликом израде одређеног наменског типа документа, и то превасходно на словенском, а не на латинском језику. Притом се неће, као

²⁶ А. Вабич, *Iz istorije*, 26–33, 175–177; С. Ћирковић, „Русашка господа“, 5–17; П. Анђелић, „*Barones regni*“, 41–44.

²⁷ Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, *Глас СКА* 157 (1933) 155, 167–185, 204–209, 214–218.

²⁸ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–105; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 22, 68, 82, 153–154, 157–158, 185–186, 348–349, 413–414, 419, 433, 450–467, 523–525; Ј. Грковић-Мејдор, „Архаични формулаични искази“, 9–23.

²⁹ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 79–87. Даровне повеље су некада ишле у пару са повељама којом се давала вера тј. гаранција сигурности (С. Ћирковић, „Верна служба“, 102–103).

што је то чинио Станојевић, али и неки други аутори, стављати фокус на ситне варијације које могу замаглити важније закључке и бити резултат конкретног правног чина или пак недоследности и погрешке, већ ће се настојати да се састојци посматрају са становишта сврхе тј. намене документа. Нити једном медиевисти није потребно нагласити да је исправа својеврсно живо и трајно сведочанство о правном чину и да је његова употребна вредност везана за дестинатара. Управо због конзервативног друштвеног, али и композитног државно-правног устројства Босне, ауторитет владара као ауктора морао се ојачати додатним елементима, а они су се разликовали у зависности од намене исправе, односно од њеног корисника (дестинатара).

Анализи ће пре свега бити подвргнут низ гарантних формула (заклетва, сведоци, изјаве давања вере, духовна санкција), као и формула интитулације, али ће се, у знатно мањој мери, у обзир узети и други делови исправе који садрже елементе обичајног права. Наведене формуле доносе највише података о државном и друштеном устројству средњовековне Босне и о обичајном праву које је у њој владало. То се обичајно право, пре свега, односи на третирање и регулисање земљишне својине и земљишних права, природу и динамику односа између владара и властеле, поступке за утврђивање одговорности унутар заједнице племенитих људи, начине доношења одлука у средњовековној босанској држави и моделе обезбеђивања гаранција за извршење и поштовање правних чинова. Утврдиће се и разлике између уговора закључиваних са страним државама (пре свега са Дубровником) и даровно-гарантних повеља намењених босанским тј. домаћим дестинатарима, што се такође тиче обичајног права.

Како се не би оптерећивао научни апарат, на крају чланка је, као прилог, дат табеларни приказ најважнијих анализираних исправа изворно написаних на словенском језику и ћирилици, са најновијим критичким издањима и каталогом најважнијих присутних дипломатичких састојака. У даљем тексту ће се упућивати на бројеве исправа у наведеној табели, сем у случају позивања на документе који нису укључени у табелу јер су од мањег значаја за тему чланка или су ређе навођени.

*

Оскудност извора за раздобље пре 14. века онемогућава нам да у довољној мери грађом подупремо закључак који нам се чини вероватним, а то је да је за развој босанских даровних и гарантних (веровних) повеља

кључно било време самосталне владавине бана Стјепана II Котроманића (1322–1353).³⁰ Наиме, једина сачувана даровница за раздобље пре Стјепановог ступања на престо јесте исправа бана Пријезде I којом кћерки и зету из славонског рода Бабонића даје жупу Земуник (1287). Тај је документ издат на латинском и у потпуности је састављен по узору на угарски тип исправе, па се на основу њега не може пуно закључити.³¹ И касније даровнице и гарантне исправе које су изворно настале на латинском језику нису садржале елементе аутохтоних, словенских, ћирилицом написаних даровних повеља босанских владара.³² Док су латинске босанске исправе, углавном независно од формалне и наменске типологије, готово у потпуности почивале на обрасцима угарских јавно-правних (и, ређе, млетачко-далматинских нотарских тј. приватно-правних) образаца, дотле су словенске представљале темељну прераду разних старих образаца, па се тако у њима срећу састојци из византијских, бугарских, папских, угарских и млетачко-далматинских исправа.³³ Начин и резултат комбиновања тих састојака може се сматрати можда не дословно аутохтоним, али свакако домаћим дипломатичким производом.

Иако су и ранији истраживачи, а то се посебно односи на Соловјева, установили да се одређени дипломатички састојци понављају у даровницама и гарантним повељама, које су често биле функционални парџаци, учињени су тек скромни покушаји да се ти састојци темељно анализирају, а скоро никакви да се они упореде са састојцима других наменских типова повеља.³⁴ Оно што се може уочити, са већом или мањом доследношћу, јесу готово неизоставни елементи протокола и есхатокола, а

³⁰ О даровним и гарантним повељама видети у: А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 81–105, посебно 94–95; С. Ћирковић, „Верна служба“, 95–111; А. Бабић, *Iz istorije*, 9–10, 15–19, 21–26. Укупно је сачувана 51 босанска повеља која припада овом наменском типу – Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 68.

³¹ Невен Исаиловић, „Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 12–14.

³² Euzebije Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 40–42; Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, tom. VIII, Zagreb 1910, 3–4, 80, 96–97; L. Thallóczy, *Studien*, 331–332; Невен Исаиловић, „Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 11–27.

³³ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 169–170, 176; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 511–523.

³⁴ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 81–105.

делом и текста даровно-гарантних исправа, већ од времена бана Стјепана II. Варијација је било и неки од ових елемената су имали ограничен рок трајања, али су неки истрајали, а неки који су временом напуштени нису се током своје употребе никада срели у другом наменском типу исправе. Тако, наиме, већина даровница има у владарској интитулацији опширну (композитну) титулу босанског бана, касније краља, у којој се наводе земље у саставу босанске државе.³⁵ Овај облик титуле није доследно примењиван, али се јавља већински – у 19 од 29 докумената (66%).³⁶ У потписима, који се јављају тек након проглашења краљевства, тенденција је пак да се наводи сведенија титулатура (независно од наменског типа), вероватно због мањка простора за калиграфску стилизацију велике количине текста. Композитна титула се, заправо, у потписима јавља само у два уговора с Дубровником која је писао канцелар и протовестијар Рестоје Милохна.³⁷ Са друге стране, име Св. Гргура у инвокационо-интитулационом споју јавља се, у различитим облицима, искључиво

³⁵ Повеље бр. 8, 10, 13, 18, 21, 23, 29, 32, 33, 40, 43, 45, 49, 62, 72, 73, 82, 83, 84 (према табели у прилогу). Тврдње да је овај тип интитулације настао под утицајем угарских образаца не могу се недвосмислено оповргнути, али се чини да је композитност у босанском случају имала везе и са наменом дате исправе и да се није радило само о истицању владареве моћи, нити о окошталом обрасцу, управо зато што он није доследно примењиван – Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, *Глас СКА* 92 (1913) 119–120, 122–133; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–89; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 322–327. Типски пример ове интитулације налазимо у повељи Твртка Вукцу Хрватинићу из 1366. године (бр. 18): „Азь рабъ божи и светога Гръгура а зовомъ господињ банъ Тврѣтко, синъ господина кнеза Владислава а синовъць великога и славнога господина бана Стѣпана, милостию божиимъ господињ многимъ землямъ Боснѣ и Соли и Усорѣ и Дольнимъ Краемъ и Подринию и Хльмьски господињ“.

³⁶ Треба поменути да се композитна интитулација јавља и у неким разрешним, признаничним и наредбодавним документима: Александра Фостиков, „Два документа босанског краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокшића“, *Стари српски архив* 7 (2008) 143–146; те бр. 36 и 50 у табели. У уговорима доминира сажета, сведена титула (до 1378. само са поменом Босне, а након тога углавном у трочлавној комбинацији Срба, Босне и Приморја) – видети бр. 1–5, 11, 19, 22, 24, 25, 30, 35, 37, 38, 46, 52, 54, 56, 59, 65, 71. Изузеци из групе свечаних уговора су бр. 12, 44, 75 и 85, који имају опширну интитулацију, док су бр. 7, 9, 14–17, 28, 31 и 41 даровнице са сажетом интитулацијом.

³⁷ Видети бр. 71 и 75. Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 13. Потпис“, *Глас СКА* 106 (1923) 26–29; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 104; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 506–509.

у осам даровних и гарантних повеља издатих босанском племству, а никада у међународној дипломатичкој размени. Тај се састојак јавља само у банском раздобљу, и то током 14. века, у 67% (осам од дванаест) владарских даровно-гарантних докумената тога раздобља.³⁸

Иако може деловати да су помени чланова владарске породице као коауктора у интитулацијама и диспозицијама најпре везани за даровнице из банског времена³⁹, а посебно из раних година бановања малолетног бана Твртка, мора се приметити да и неки уговорни акти и писма из тог времена (додуше, састављени на латинском) такође садрже „колективне интитулације“.⁴⁰ Такође, није сасвим тачно да је пракса помена чланова аукторове породице нестала након проглашења краљевства јер се, ако не у интитулацији, онда свакако у заклетвама уговора и диспозицијама даровница и разрешница, а знатно ређе и у потписима, појављују супруге краљева и престолонаследници, а понекад и мајке.⁴¹ Оно што ипак чини разлику јесте појавни облик овог састојка јер се у даровницама из прве половине и средине 14. века помињу и владарева браћа, а у првим годинама Тврткове банске власти његови родитељи, вероватно у својству намесника, појављују се на првом месту у домаћим даровницама.⁴² Случајева да поједини чланови владареве породице добију примат над самим владаром (или изједначење са њим) у уговорима са Дубровником и другим странцима нема ни у ком тренутку, а у време краљевства ништа слично се више не среће ни у једном наменском типу докумената. Колективно родовско аукторство може се касније наћи код великаша и обласних господара, и то редовно, о чему ће речи бити накнадно.

³⁸ Бр. 7, 8, 10, 13–15, 18, 21. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, 122–125; L. Thallóczy, *Studien*, 7–11, 14–15, 17–22; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–89; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 21–31; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 324–325.

³⁹ Бр. 7–10, 13–18, 21; E. Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 40–42; L. Thallóczy, *Studien*, 331–332.

⁴⁰ Невен Исаиловић, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године“, *Стари српски архив* 6 (2007) 127–129; исти, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године“, *Стари српски архив* 6 (2007) 142–144; исти, „Помени предака“, 104–105, 198–110; Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара*, 241–243; Уп. С. Ћирковић, „Остаци“, 163–164.

⁴¹ Бр. 22, 29, 30, 32, 38, 46, 52, 54, 75; А. Фостиков, „Два документа“, 143–146. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 13. Потпис“, 27; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 365–366; Н. Исаиловић, „Заклетвене формуле“, 244.

⁴² Бр. 7–10, 13–17. У бр. 18 бан Твртко нема коауктора, али се у интитулацији назива сином кнеза Владислава и синовцем бана Стјепана II, док у бр. 21 ствара милост са мајком.

Понекад се намена документа назире и из комбинације инскрипције и промулгације, па се тако у време Стјепана II могу срести изрази као што су „да је знано свим земљама босанским“ или „да је на знање сваком племенитом човеку у Босни“. Но ни овај састојак није био доследно у употреби. Од времена краљевства доследнији је спој опште инскрипције и промулгације којим се садржај исправе обзнањује свима којих се документ може тицати.⁴³ Ради се о моделу из угарских латинских исправа.

Још једна упадљива специфичност босанских даровно-гарантних докумената јесте присуство опсежне духовне санкције, често усмерене на ауктора као потенцијалног (и, очито, највероватнијег) прекршиоца.⁴⁴ Те су (ауто)санкције, према Владимиру Мошину, потекле из византијских црквених, приватно-правних докумената, што значи да су у Босни биле усвојене изузетно рано и да су биле отпорне на растући угарски дипломатички утицај.⁴⁵ Занимљиво је и то што су обимне духовне санкције биле заступљеније у даровницама босанском племству (у 23 од 29 тј. у 79% исправа), него у уговорним документима, иако их је и у потоњим било често (у 12 од 26 тј. 46% исправа) и то понајвише у одређеним раздобљима (у време бана Нинослава, те почетком краљевства) и у најсвечанијим документима (премда не доследно).⁴⁶ И сами Дубровчани су користили санкције у својим свечаним исправама.

Још је релевантнија чињеница да су јасно дефинисане заклетве (са поменом чина заклињања на реликвијама) пре свега елемент уговорâ између Босне и Дубровника и да су ту праксу готово сигурно увели Дубровчани који су имали јак утицај на босанске дипломатичке производе упућене њима, још од краја 12. века.⁴⁷ У даровницама се пак знатно чешће

⁴³ Бр. 7 и 13. А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 90–91.

⁴⁴ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 101–102; С. Ћирковић, „Верна служба“, 105, 111; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 422–429.

⁴⁵ Vladimir Mošin, „Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomaciji“, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 3 (1954) 27–31, 34, 43–44, 50–51.

⁴⁶ Духовне санкције у даровним и гарантним документима владара: бр. 7–10, 13–16, 18, 20, 21, 23, 29, 31–33, 40, 43, 45, 49, 62, 73, 82 (готово све ове санкције су опширне). Санкције у уговорним документима владара: 3–5, 22, 30, 35, 37, 38, 44, 54, 65, 75 (неке од ових санкција су сажете, а у бр. 54 и 65 налази се санкција са световним мотивима). Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, *Глас СКА* 100 (1922) 13–20; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 426–428.

⁴⁷ Заклетва у владарским уговорима готово је неизоставна: бр. 1–5, 12, 19, 22, 25, 30, 37, 38, 44, 46, 52, 54, 56, 59, 71, 75, 85, а има је и једна свечана нотификација (бр. 36). Заклетва се среће и у даровницама, али знатно ређе и у време краљевства

од непосредних заклетви (које се срећу у пет од 29 тј. 17% исправа) срећу архаични елементи и формулаични искази као што су давање вере, речи или душе владара и представника племства (14 од 29 тј. 48%).⁴⁸ Некада се у истом документу срећу оба елемента, али је, с друге стране, важно приметити да у не малом броју случајева, изостаје експлицитан помен било заклетве, било давања вере (у чак 15 од 29 исправа тј. 52%). У тим случајевима улогу гараната преузимају непосредно владар и сведоци.

Најзад, најзначајни и најистрајнији елементи босанских даровница и гарантних повеља налазе се у формули сведока. Однос тих елемената стоји у основи типичног облика овог наменског обрасца. Сведоци се помињу углавном независно од непосредне заклетве (присега) – они су гарантна лица испред ширих заједница: својих земаља, жупа, родова.⁴⁹ Зато се све до 1419. године⁵⁰, осим у специфичном случају повеље Дубровчанима из 1332. године⁵¹, сведоци деле по земљама или жупама искључиво у

готово да ишчезава. Притом, уместо заклетве на Светом писму и реликвијама редовно долазе глаголи заклињања (нпр. „присегнути“): бр 9, 14–16, 45, 82. Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–438; исти, „Заклетвене формуле“, 157–158, 236–237, 239, 243–245.

⁴⁸ Бр. 7, 9, 10, 14, 15, 17, 21, 28, 31, 41, 45, 82–84. Давање вере се чак среће у једном уговору (бр. 11). Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, 14; С. Ћирковић, „Верна служба“, 101–105; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 174–177; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–435, 437–439, 448–450; исти, „Заклетвене формуле“, 242, 250–251; Н. Порчић, „О употреби појма владарске милости“, 72; Ј. Грковић-Мејџор, „Архаични формулаични искази“, 10–13, 16–19.

⁴⁹ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 99–101; М. Динић, *Државни сабор*, 14–22; Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, *Глас СКА* 110 (1924) 7–14; Марко Шуица, „Сведоци“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 651–652. Станојевић формулар са поменом сведока као присутних, по земљама и с братијом, назива „старим начином“, али не уочава да се ради о наменском обрасцу и да се не ради о враћању на старе моделе, већ о трајном моделу за дати правни чин. О босанским земљама и њиховом развоју видети: Владимир Ћоровић, „Териториални развој Босанске државе у средњем веку“, *Глас СКА* 167 (1935) 3–47; А. Babić, *Iz istorije*, 171–175; П. Анђелић, „Barones regni“, 36–41; isti, *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982; Jelena Mrgić-Radojčić, „Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State“, *Историјски часопис* 51 (2004) 43–64.

⁵⁰ Бр. 52. О овом ће документу још бити речи.

⁵¹ Бр. 11. У овој повељи се помињу сведоци од Босне и Завршја зато што се поједине диспозитивне ставке директно тичу тих земаља босанске државе (ради

даровницама и гаранцијама домаћем племству.⁵² Такође, до исте 1419. године, једино се у овој групи повеља среће додаток „с братијом“ уз имена сведока⁵³, као и епитет „добри“ („добри Бошњани“, „добри Усорани“, „добри људи“).⁵⁴ Ово правило среће се и знатно доцније, у даровницама неких великаша попут Хрватинића, што значи да се радило о истрајном дипломатичком (и обичајноправном) састојку.⁵⁵ Након проглашења краљевства, израз „добри људи“ се у владарским даровницама углавном мења у „наша властела“ или „властела краљевства“, а гаранти су чешће највиђенији људи у држави.

Док се у уговорима са Дубровником води рачуна о угледу, а понекад и титулама или дворским функцијама сведока (где је што већа бројност, у начелу, важнија од конкретног броја), у даровницама је често важан њихов симболички број (углавном апостолских дванаест), на шта утиче и чињеница да су поменути сведоци у суштини били гаранти правног чина,

се о правној заштити Дубровчана у Босни и Завршју). Уз то, ово је један од ретких уговора у коме не постоји заклетва, већ је само дата вера бана Стјепана II.

⁵² Бр. 8, 10, 13–15, 18, 20, 21, 23, 29, 31–33, 40; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 450–461. У једном примеру из 1354. године (бр 16), сведоци се не деле по земљама, али се наводи да се одлука доноси на станку све земље Босне и Доњих Краја и Загорја и Хумске земље. Своја виђења о организацији босанске државе и државне управе на основу формуле сведока, са мање или више аргумената, износи: М. Благојевић, *Државна управа*, 17–23, 28–30, 39–42; Siniša Mišić, „Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century“, *Beogradski istorijski glasnik – Belgrade Historical Review* 1 (2010) 69–86. Уп. Esad Kurtović, „Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja AN-UBiH* 36 (2007) 243–261 [=isti, „Neke dileme o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni“, у: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ур. Marko Karamatić, Sarajevo 2008, 305–323].

⁵³ Бр. 8, 10, 13–15, 17, 18, 20, 21, 23, 28, 29, 31–33, 40, 43, 45, 49, 62, 73, 83, 84. Милош Благојевић, „Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији: брат и браћа“, у: *Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001*, Београд 2001, 115–116, 128; К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, 81–82; М. Динић, *Државни сабор*, 14; П. Анђелић, „Barones regni“, 42–43; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 458–461; Ј. Грковић-Мејџор, „Архаични формулаични искази“, 13.

⁵⁴ Бр. 8, 10, 13–16, 18, 21, 49; S. M. Džaja, „‘Dobri Vošnjani’ i ‘boni homines’“, 147–157; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 458–461; Милош Ивановић, „Добри људи“ у српској средњовековној држави, Београд 2017, 82–92.

⁵⁵ Бр. 48, 67. У ове две повеље сведоци су наведени као добри људи, по жупама и то с братијом. Види и исправу бр. 6 у којој се спомињу племенити људи с братијом (с објашњењем у напомени 86 овога рада).

али и својеврсна порота дестинатарових сталешких парњака (*перова*) која би „огледала“ његову евентуалну неверу.⁵⁶ Ти људи не представљају само себе, већ и своје ближе, а вероватно и даље сроднике (братију), а можда и цео свој сталез на одређеној територији. Из истих разлога се некада, премда изван формуле сведока, среће и гарантна формула која подразумева заштиту дестинатарских права преко Цркве босанске (чији се представници јављају као јемци безбедности, чувари исправа, супервизори извршења правног чина или поротници у случају сумње да је почињена невера).⁵⁷

Најзад, институција пристава се јављала првенствено у даровницама, што је у складу са чињеницом да се ради о правном чину даровања имовине и да су била потребна лица која су уживала јавну веру и била упозната са предметом исправе.⁵⁸ Пристави од двора били су представници

⁵⁶ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 7–14; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 94–101; М. Динић, *Државни сабор*, 7, 11–14, 16–22, 40–41; С. Ћирковић, „Верна служба“, 101–111; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 454–459.

⁵⁷ Бр. 7, 10, 21, 41, 62, 73, 77. Balthasar Adam Kerceselich, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares, Zagrabiae 1763*, 257–258; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 98–99; М. Динић, *Државни сабор*, 11–13; С. Ћирковић, „Верна служба“, 105–108, 110; Ивана Равић, „Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 41–43. Више о гарантној улози Цркве босанске у: Рејо Ђошковић, *Црква босанска и XV. столјећу*, Сарајево 2005, 121–214. Заштита католичке цркве среће се у повељи Јурја Војсалића Јурјевићима 1434. године (бр. 67). Представници Цркве босанске су се кретали и у кругу велможâ Павловића, често као њихови саветници.

⁵⁸ Марко Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 5–7, 11–18, 60–63, 121–124, 129–131, 138; М. Динић, *Државни сабор*, 20–22; Андрија Веселиновић, „Пристав“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 587; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 453–458. До 1419. пристава се у уговорима јављају само у споразуму Стјепана II и Дубровчана о босанском уступању Стона и Пељешца (бр. 12), што је било и земљишно питање. Пристави се јављају у владарским даровницама бр. 8, 10, 13–15, 17, 18, 20, 21, 23, 29, 31–33, 40, 43, 45, 49, 62, 73 и 84, као и у великашким бр. 6 и 67. Ако искључимо Стонску повељу из 1333. у владарским уговорима срећу се тек од 1419. године (бр. 52, 59, 71, 75, 85). На овом месту неће се детаљније разматрати питање разлика и сличности између пристава, ручника и сведока у неколико босанских даровница из 14. века, о чему су већ писали Костренчић и Благојевић (М. Благојевић, *Државна управа*, 102–103, 144–157; исти, „Ручници“, у: *Лексикон српског средњег века*,

владара као ауктора, док је лице упућено у предмет даровања и/или личност дестинара био пристав од жупе, владанија или својте.

Треба, најзад, поменути и да се термин „милост“ и израз „давање/ стварање милости“ у босанским исправама јављају већ од времена бана Стјепана II и то прво у даровницама поседâ домаћим дестинатарима, што значи да у босанску дипломатику нису ушли преко српских узора из времена проглашења Босанског краљевства, већ се ради о раном, паралелном преузимању из западних исправа, о чему сведочи и рана појава владарске „милости“ (*gratia*) у латинским босанским исправама различите намене. Такође, овај термин није употребљаван на доследан начин као у немањићким и неким постнемањићким канцеларијама.⁵⁹ Он се среће и у даровницама, разрешницама и наредбама (чешће) и у уговорима (углавном свечаног карактера, насталим након 1378. године), независно од тога да ли се у њима радило о уступању земље или даровању повластица. Присуство „милости“ никада није успело да потисне заклетву као традиционални и трајни елемент босанско-дубровачких уговорних односа.⁶⁰

ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 635–636). Ручници су имали улога јемаца и срећу се у више наменских типова повеља, премда се раније и чешће помињу у даровницама, док у стандардним уговорима изостају. Касније се углавном спајају, а тиме можда и изједначавају са сведоцима, све до последњег помена 1400. године (бр. 16, 17, 23, 24, 28, 29, 32, 33, 36, 40; Александра Фостиков и Невен Исаиловић, „Повеља краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна Драгоја Гучетића и његове браће“, *Стари српски архив* 8 (2009) 144–147; исти, „Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу о дугу Новака Маћедола“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 72–76).

⁵⁹ М. Благојевић, *Државна управа*, 59–97, 140–157; Н. Порчић, „О употреби појма владарске милости“, 61–76; Nebojša Porčić and Žarko Vujošević, „Treaties between Serbia and Dubrovnik (Ragusa): Reflections of Political Relations in Diplomatic Forms (12th–15th Centuries)“ (рад представљен на конференцији 15th International Congress of Diplomats: Letters – Charters – Treaties, Лајпциг, Немачка, 4.10.2018).

⁶⁰ Милост у ћирилским владарским даровницама: бр. 8, 9, 10, 13, 18, 21, 23, 29, 32, 62, 72, 73, 82–84. Милост у ћирилским владарским уговорима: бр. 22, 30, 37, 38, 46, 52, 54, 59, 71, 85. А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 93–95; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 355; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 164–165, 278–279, 353, 371, 374, 378–381, 386–387, 398, 411–414, 448–450, 485, 524–525, 530. Милост се среће и у разрешницама, нотификацијама и наредбама: бр. 36, 50; А. Фостиков, „Два документа“, 143–146; Раде Поповић, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина“, *Стари српски архив* 5 (2006) 150–151; Срђан Рудић, „Повеља краља Стефана Томашевића којом одобрава да се у Босни користе дубровачки новци“, *Стари српски архив* 7 (2008) 188–189.

*

Када је реч о босанским владарским и великашким повељама које се могу у начелу подвести под наменски тип уговора, огромна већина од 96 сачуваних закључена је са Дубровником, а тек мањи број са другим политичким чиниоцима, а то је пре свега била Венеција.⁶¹ Без обзира на језик који је коришћен, обрасци уговора са Венецијом, па и далматинским општинама које су неко време признавале босанску власт, углавном су опонашали латинске формуларе коришћене у угарским или млетачким канцеларијама, што је вероватно имало везе и са дестинатарским концептима. Исто је, разумљиво, важило и за документе (доследно латинске) издаване угарским дестинатарима. У тим исправама, по правилу, правни чин не почива на заклетви, већ на владарском ауторитету ауктора и нису навођени сведоци (ни као присутни, ни као ротници).⁶² Изузетак чине само горе поменуте исправе далматинским општинама које је Твртко I издао 1390. године, у којима краљ, као суверен, помиње примање заклетве од општинских управа које признају његову власт, док им он, са своје стране, ствара милост у присуству истакнутих велможа и дворана као сведока.⁶³ Сâм краљ ствара милост и не полаже заклетву, што није необично ни због чињенице да су корисници документа у том тренутку његови поданици.

За тему овог чланка битније је поређење већ изложеног обрасца домаћих даровница и гарантних повеља са уговорима са Дубровником који су у огромној већини састављани на словенском језику, ћирилицом, уз ретке латинске изузетке који су се уклапали у обрасце других латинских докумената босанске провенијенције (сем у случајевима двојезичних

⁶¹ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 66, 68–69, 74, 80–82, 152–153, 156–157, 160–165.

⁶² *Исто*, 511–515.

⁶³ Sime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, том IV, Zagreb 1874, 280–282; Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik*, том XVII, Zagreb 1981, 297–299, 306–309; Mladen Ančić, *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387–1394* (magistarski rad, Filozofski fakultet u Beogradu, 1985), 134–137; Невен Исаиловић, „Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 34–39. Краљ Остоја је 1402. потврдио привилегије Шибенику као суверен, али у есхатоколу истиче да то чини уз сагласност барона од којих су најважнији наведени поименце, те додаје глагол *juratus*, али се не помињу објекти пред којима се заклиње, нити да ли су се барони придружили заклетви: Ferdo Šišić, „*Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*“, *Starine JAZU* 39 (1938) 188–189.

докумената, као што је била Стонска повеља из 1333. године).⁶⁴ Како је то од другоразредног значаја за питање које се овде проучава само ћемо напоменути да су Дубровчани дуго, све до средине 14. века, у босанске исправе упућене њима преко концепата уносили нотарски, односно приватно-правни формални образац који је одликовао протоколски датум.⁶⁵ Важније је утврдити шта је одликовало формулу интитулације и гарантне формуле (санкцију, заклетву и сведоке) и колико су се те особености разликовале од даровних и веровних повеља домаћим дестинатарима.

Већ је речено да су од самих почетака босанско-дубровачке уговоре одликовале заклетве. Скоро сви свечани документи су их укључивали, а заклињале су се обе стране. Ова карактеристика остала је трајно и традиционално обележје правних односа Босне и Дубровника, па тако и правних чиновна и инструмената њиховог бележења.⁶⁶ То не значи да је у формалном смислу преовладао заклетвени формулар јер је заклетва временом из протокола прешла у есхатоколску формулу, често директно повезану са диспозицијом и сведоцима.⁶⁷ Интитулације које су се задржале у протоколу, а од проглашења краљевства понекад срастале са аренгама, биле су карактеристично краће од оних у даровницама за домаће дестинатаре.⁶⁸ Тако је у почетку преовладавало титулисање у коме се помиње само банска титула и Босна (премда је Босна и тада била композитна држава), док је од 1378. доминирао трочлани модел који је укључивао титулу краља Срба, Босне и Приморја, повремено са додатком „к тому“.⁶⁹ Од времена бана Нинослава углавном је била присутна и подформула девоције („по милости Божјој“), која се могла наћи и у домаћим даровницама.⁷⁰

⁶⁴ Бр. 12.

⁶⁵ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 512–514. Ово је било важно споменути само као један показатељ непосредног утицаја Дубровчана на формулар босанских исправа које су њима биле упућене.

⁶⁶ Ласта Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–447.

⁶⁷ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 243–246.

⁶⁸ Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 5. Аренга (Проемиум)“, *Глас СКА* 94 (1914) 200–205; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 322–327.

⁶⁹ Бр. 1–5, 11, 19, 22, 24, 25, 30, 35, 37, 38, 46, 52, 54, 56, 59, 65, 71 (видети и нап. 36). Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, 119–133; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 353–354; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 122, 125–130, 133; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 322–327. Ћирковић исправно објашњава унос Поморја (Приморја) и Западних страна у титулу, али не коментарише типологију докумената у којима се, од времена краља Дабише, јавља титула са поменом свих појединачних земаља босанске државе.

⁷⁰ Бр 4, 5.

Навођење композитне титуле састављене од свих босанских земаља није карактеристично за уговорне повеље упућиване Дубровчанима, јер та композитност није била значајна ни за ауктора (који је, природно, тежио да се представи као владар обједињене државе), нити за дестинатаре (који су тражили вишестепену гаранцију: кроз ауторитет бана или краља као средишњег владара, те кроз утицајне сведоке и положену заклетву). Због тога се опширна титула среће само у пет интитулација и у два потписа уговорних исправа банова и краљева (а како се у једној повељи таква титулатура уједно јавља и у интитулацији и у потпису, то је укупно 6 од 26 банско-краљевских уговора тј. 23%).

Како су санкција и заклетва имале у најмању руку комплементарну сврху, а потоњи састојак се сматрао конкретнијим ритуалним чином („телесна“ тј. физичка заклетва), у босанским уговорима са Дубровником доминира заклетва на крсту и Светом писму (21 од 26 исправа тј. 81%). У једном уговору (бр. 11) присега је замењена давањем вере, а сви остали уговори у којима заклетва изостаје приближавају се наменском типу наредби јер правни чин није прави споразум две стране, већ акт босанског владара у корист страног дестинатара, настао након преговора (најчешће се ради о укидању царина). Санкције, када су присутне (у 12 од 26 исправа тј. 46%), могу бити једноставније и нису увек усмерене ка ауктору као потенцијалном прекршиоцу коме прете небеске силе и свеци, већ се среће и модел у коме ауктор упозорава све евентуалне прекршиоце да ће навући гнев, неверу или владареву „недрагост“ на себе. На тај начин се, уместо чисто духовне претње коју издавалац упућује самом себи или потомству (аутосанкција), прелази у домен претње нешто конкретнијом казном, која се приближава материјалној.⁷¹

Важност обостране заклетве, као примарне одлике босанско-дубровачких уговора, утицала је у великој мери и на формулу сведока и то на два начина. Најпре, сведоци углавном нису пуко присутни, нити представљају пороту, већ се или активно заклињу заједно са владаром или се јасно истиче њихова сагласност са правним чином.⁷² Такође, они нису

⁷¹ Бр. 38, 44, 54, 65. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, 21, 26; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 101; V. Mošin, „Sankcija“, 30–32, 44, 50–51; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 421–429, 433–449; исти, „Помени предака“, 108–109; исти, „Заклетвене формуле“, 235–234, 250–251. Непосредна заклетва се јавља у 57 од 96 владарских и великашких уговора (59%) и у девет од 51 даровно-гарантних повеља (18%), што, међутим, укључује и латинске документе и прелазне типове докумената.

⁷² Бр. 4, 5, 11, 12, 19, 22, 24, 30, 36–38, 44, 46, 52, 54, 56, 59, 65, 71, 75, 85. Заклетва сведока изостаје само у бр. 11, 24 и 65 (од којих су потоња два „хибридни“ тип

ту као представници земаља, жупа или својих родова, већ најугледније личности државе, те носиоци дворских звања или функција, дакле људи који су имали удео у доношењу државних одлука и били у непосредном владаревом окружењу, те су као такви могли бити снажни гаранتي правног чина. Зато се они, по правилу, не називају добрим људима (посебно не са земаљским одређењем), нити се деле по земљама или жупама, нити су наведени са братијом. Да се не ради о пракси појединог писара, већ о обрасцу сведочи и постојање неколико даровно-веровних повеља домаћем племству и једна уговорна повеља Дубровнику коју је саставио дијак Дражеслав Бојић.⁷³ Увидом у те документе може се утврдити да је исти дијак различито обликовао дипломатичке састојке у два различита наменска типа докумената. Од времена краљевства сведоци се у уговорима најчешће означавају као властела или велможе краљевства.⁷⁴ Треба, најзад, нагласити да су Дубровчани редовно захтевали да се о одредбама уговора закуне што више најугледнијих личности босанске државе.⁷⁵

У марту 1419. године, када је Стјепан Остојић, након доласка на престо, потврдио повластице Дубровчанима по први пут је дошло до појаве атипичне есхатоколске формуле у једном босанско-дубровачком уговорном документу, за коју није јасно како је настала јер, за сада, нису пронађени подаци о детаљним преговорима између краља и Дубровника о тексту повеље.⁷⁶ Такви подаци постоје за неке друге документе – у тим су

уговора/наредбе). У бр. 35 нема сведока и заклетве јер се ради о уговору/наредби донетој саветовањем краљице са четворицом водећих великаша. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 8–14; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 450–451, 453, 460–463; Ј. Грковић-Мејдор, „Архаични формулаични искази“, 14.

⁷³ Бр. 14–19, 21. Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 465–467. Треба напоменути да дипломатички састојци нису идентични ни у свим даровницама које је писао дијак Дражеслав.

⁷⁴ S. M. Džaja, „‘Dobri Bošnjani’ i ‘boni homines’“, 150–154.

⁷⁵ Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 23. Односи појединих момената при стварању и извршавању повеља“, *Глас СКА* 161 (1934) 34–35; М. Динић, *Државни сабор*, 14–22.

⁷⁶ Бр. 52. Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 455–456, 459–460. Вреди ипак поменути да је уочи издавања ове повеље, у јануару и фебруару 1419. године, било сукоба између Остојића и дубровачких власти и да је одметнути Дубровчанин и краљев саветник Михаило Кабужић оптуживао дубровачке посланике да раде против његовог господара, да му подмећу невалидне повеље и да Дубровник неоправдано држи Сланско приморје. Упркос оштрини сукоба, након нешто више од месец дана, Остојић је издао повељу Дубровчанима у којој није било трагова овог спора. Видети: Невен Исаиловић, „Михаило Кабужић – дубровачки

случајевима размењивани нацрти, копије ранијих докумената, а о нацртима се и већало.⁷⁷ Дијак Владић који је саставио ову повељу, након крајње стандардно поређаних формула по уговорном обрасцу, формулу сведока преузео је у потпуности из обрасца за даровнице, са свим типичним елементима (помен добрих Бошњана, подела на земље, помен братије, помен пристава). Нужну формулу заклетве, он уноси на самом крају, након белешке о датуму, наводећи да су се владар, његова мајка и наведени властелини заклели.⁷⁸ Не можемо утврдити мотив овакве промене, нити утврдити да је она настала случајном комбинацијом Владићу доступних узорака. Ради се о потврди ранијих привилегија, а не о уступању територије, па не може важити аргумент да се ради о земљишном питању, посебно зато што ни у ранијим даровницама земљишта Дубровчанима (нпр. Сланског приморја, 1399) није коришћен формулар типичан за даровнице. Оно што се мора приметити је да су сведоци ваљано распоређени по својим земљама, да постоји само пристав од двора (понекад као носилац звања тј. службе дворског), а не и пристав који би заступао дестинатара (а то су били пристави од жупе, владанија, или својте).⁷⁹ Дакле, преузети формулар је, ипак, донекле прилагођен правном чину и намени документа. Са друге стране, повеља Стјепана Остојића Дубровчанима из децембра 1419. године, којом се саглашава са Сандаљевим уступањем Конавала, написана је по до тада стандардном обрасцу, а дијак је био Новак Гојчинић, писац уговора Твртка II са Дубровником из 1405. године.⁸⁰

Горе поменути дијак Владић нашао се 1421. и у служби краља Твртка II, након његовог повратка на престо. Тврткова потврдница дубровачких привилегија такође је била Владићево дело, а у њу је унет и још један нови елемент – аренга у потпуности преузета не из босанске, већ из српске повеље цара Душана о уступању Стона 1333. године.⁸¹ Иако је, можда,

одметник, босански дипломата“, *Историјски часопис* 56 (2008) 399–402; исти, „Записници са суђења Михаилу Кабужићу“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 29 (2008) 8–24.

⁷⁷ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 204–209, 214–218; исти, „Студије о српској дипломатици: 23. Односи појединих момената“, 32–38; М. Динић, *Државни сабор*, 20–21; Ђорђе Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009, 186–214.

⁷⁸ Бр. 52.

⁷⁹ М. Костренчић, *Fides publica*, 60–63, 138; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 101.

⁸⁰ Бр. 44, 54.

⁸¹ Бр. 59. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 5. Аренга (Промиум)“, 204–205; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 128; Дејан

Твртко II тиме настојао да се повеже са идеологијом светог корена и истакне легитимност свог положаја, може бити и да су Дубровчани утицали на формулар или да је дијак располагао „узорцима“ из 14. века.⁸² Било како било, Владић је, у најмању руку, био записивач још једне иновације у босанско-дубровачком уговорном обрасцу. Есхатокол је готово идентичан повељи из 1419. само што је изостављена подела сведока по земљама која је уједно највише везана за образац за унутрашњу употребу у Босни. Када је краљ Томаш потврђивао уговор са Дубровником 1444. овај образац је скоро у потпуности поновљен, само што су добри Бошњани замењени добрим велможама, стављајући тако фокус на утицајност личности, а не на њихову земаљску/државну припадност.⁸³

Да су промене из 1419. и 1421. године ухватиле дубљег корена потврђује и чињеница да сведоке по сличном обрасцу, поред повеље из 1444. године, садрже и уговор краља Томаша и Дубровчана о савезу из 1451. године (и овај и претходни документ саставио је протовестијар Рестоје), као и последњи свечани уговор о босанско-дубровачким односима из 1461. који је издао краљ Стјепан Томашевић.⁸⁴ Почев од 1444. године и образац титуле ауктора у уговорима претрпео је измену, па се тако, у интитулацији или калиграфском потпису (или, у једном случају, у оба ова састојка) повремено јавља опширна, сложена титула са поменом свих босанских земаља и то са додатком Хрвата и Далмације, што већ делује као смишљена претензија краља Томаша који се активније укључио у хрватску и далматинску политику у време слабљења моћи велможа Таловаца. Ово се проширење на Далмацију и Хрвате јавља и у даровницама и гарантним исправама краља Томаша из 1446. и 1458. и Стјепана Томашевића из 1461. године.⁸⁵

Промена обрасца у последњих четрдесетак година постојања Босанског краљевства завела је истраживаче и онемогућила им да сагледају доследност

Јечменица, „Прва стонска повеља краља Стефана Душана“, *Стари српски архив* 9 (2010) 31–37. Када је реч о формули сведока, у повељи из 1421. године се, за разлику од оне из 1419. године, уз име двојице пристава не наводи одредба „с братијом“.

⁸² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 382–383; исти, „Помени предака“, 106–107.

⁸³ Бр. 71.

⁸⁴ Бр. 75, 85.

⁸⁵ Бр. 71–73, 75, 82, 84, 85. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, 127–133; исти, „Студије о српској дипломатици: 13. Потпис“, 28–29; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 360; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 508–509.

дотадашње праксе, која у другом наменском обрасцу (даровно-гарантном) није јењавала све до пропасти босанске државе 1463. године.

*

Када је реч о обрасцима докумената босанских великаша узорак којим располажемо прилично је неуједначен и по питању дистрибуције по великашким породицама и по питању типолошке поделе. Сачувано је тек неколико даровница и гарантних повеља за домаће дестинатаре, док већину доступних исправа чине уговори са Дубровником који су, понекад, подразумевали и правни чин уступања територије у замену за годишњи доходак.

Као што је већ поменуто, две сачуване даровнице на словенском језику које су издали представници породице Хрватинића – Хрвоје Вукчић жени Јелени (1412) и Јурај Војсалић Радивојевићима-Јурјевићима (1434) показују доста сродних елемената са владарским даровницама које су издавали Котроманићи, превасходно у формули сведока – не постоји непосредна заклетва, присутни сведоци се ређају по жупама (уместо по земљама) и наводе се са братијом. Војсалићева повеља садржи и духовну санкцију, као и помен пристава од двора и од својте и чин давања вере.⁸⁶ Неколико сачуваних повеља Сандаља Хранића Алекси Паштровићу не може послужити за извођење закључака јер нису писане као свечане исправе, а две од укупно три су *ad hoc* настали документи који дају условне гаранције дестинатару. И трећи документ, сачуван у латинској преради, веома је кратак.⁸⁷ Слично је и са даровницом херцега Стјепана

⁸⁶ Бр. 48, 67. С. Ћирковић, „Верна служба“, 106–108. Санкцију садржи и бр. 6, необичан документ који представља запис о споразуму о једној конкретной промени власништва над имовином пред скупом племенитих Земуничана. Условно речено и овај документ припада дипломатичкој продукцији Хрватинића јер је тадашњи господар Земуника био Павле Хрватинић.

⁸⁷ L. Thallóczy, *Studien*, 352; Небојша Порчић, „Два документа војводе Сандаља Хранића о преузимању града Бијеле“, *Грађа о прошлости Босне* 6 (2013) 67–71. Сва три поменута документа сачувана су у преписима или преводима за које не знамо да ли су целовити и прецизни, премда састојци који нас интересују углавном нису изостављани приликом преписивања или превођења. Сандаљ је издао и заклетвену исправу својој ташти баници Анки (бр. 47), али у њој нема сведока, а улогу „огледача“ прекршаја тј. поротника не играју само Бошњани, већ добри људи из Босне, Хрватске, Венеције и Дубровника. Видети: А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 98.

Вукчића за Жагровиће.⁸⁸ Скоро све те исправе Косача састављене су као кратки отворени листови и садрже тек неколико сажетих изјавних реченица. Нешто дужа је само осумњичена исправа херцега Влатка Косаче Костањићима која садржи духовну санкцију и заклетву, али не и сведоке (бр. 86).

Занимљиве су и више пута анализирани две повеље херцега Стјепана из 1453. године којима је регулисано његово измирење са побуњеним члановима породице и властелом (која се наводи са братијом), као и питање његовог наследства. У суштини се ради о гарантним документима са уговорним призвуком који су препуни елемената обичајног права, са одређеним специфичностима везаним за подручје под влашћу Косача (пре свега Хум), премда изостају неки други дипломатички састојци као што су сведоци, а појављује се непосредна заклетва уместо давања вере, речи или душе. Главни обичајни елементи који подсећају на владарске гарантне исправе јесу санкција против клеветника и нарушилаца помирења, као и обећање владара да неће учинити ништа против дестинатара док их не „огледају“ дед и 12 стројника Цркве босанске (међу којима је апострофиран гост Радин) и 12 истакнутих (поглавитих) аукторових властелина. Хумској властели и људима је пак обећано да ће живети према својим законима и гарантним исправама, како је било и у Сандаљево време.⁸⁹

Готово сви други сачувани акти Санковића, Косача, Павловића и Влатковића упућени су Дубровнику, а ради се о уговорима о уступању земље за доходак, о савезу, о миру, о трговачким и другим повластицама итд. Станоје Станојевић је у овим документима видео низ различитих формалних образаца, што је био делимично тачан закључак.⁹⁰ Међутим, ако се фокус стави на наменски образац, на шта смо се одлучили у овом раду, ипак се појављују неки заједнички елементи који су временом надграђивани или су мењали појавни облик, али су задржали изворну сврху. Сврха тј. намена тих елемената била је да ојача поверење дестинатара у аукторов правни чин, а да, притом, и ауктор обезбеди ваљаност тог правног чина и, већ према околностима, истакне свој положај великаша, односно обласног господара.

⁸⁸ Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926, 225.

⁸⁹ Бр. 77, 78. С. Ћирковић, „Верна служба“, 98, 108; S. M. Džaja, „Dobri Vošnja-ni' i 'boni homines““, 155; J. Грковић-Мејдор, „Архаични формулаични искази“, 10–13, 16–19.

⁹⁰ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 178–185.

Не мали број уговорних докумената босанских великаша издатих Дубровнику тицао се уступања територија у замену за одређену политичко-економску добит или годишњи новчани износ.⁹¹ Након лошег искуства са даровницом Санковића која никада није заживела, Дубровчани су надаље тражили да се о сваком отуђивању босанске државне територије позитивно изјасне сва лица која полажу право на ту територију, а пре свега краљ Босне.⁹² Та чињеница је јасан показатељ да се обласни господари нису сматрали самосталним владарима. Но, и ту има елемената обичајног права, а не само владарског ауторитета, јер се и краљ Остоја саветовао и договарао („имао зговор“) са великашима и обезбедио подршку властеле за уступање Сланског приморја 1399. године. Радило се не само о баштинској земљи појединаца (због чега се касније бунио Радич Санковић), већ и о босанској територији која је била и племенито властелина и део државе.⁹³

Ако се изузме кратак уговор кнеза Павла Радиновића са Дубровчанима о трговачким повластицама који је закључен 1397. након што је Павле добио дубровачко грађанство и у коме ауктор даје обећање да ће поштовати правни чин у присуству сведока из своје племићке пратње (уз истицање сведока из Приморја, што се односило на Требиње као област у непосредном залеђу Дубровника)⁹⁴, готово сви други уговори између босанских великаша и Дубровника (као и свечане разрешнице упућене Дубровнику) сложенији су и садрже више гарантних елемената, можда и због своје важности за Дубровчане као дестинатаре. У тим документима се, заправо, комбинују елементи старог обичајног права карактеристичног за даровнице поседа и они састојци који подсећају на уговорне повеле босанских краљева. Патримонијално право се пре свега огледа у додатној легитимизацији аукторског правног чина кроз сагласност његових сродника, односно саплеменика.⁹⁵

Поред звучних (али ретко композитних) титула у којима се истицао хијерархијски положај великаша унутар босанске државе тј. русага,

⁹¹ Михаило Динић, „Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провијун браће Влатковића“, *Глас СКА* 86 (1935) 203–257; исти, *Из српске историје средњег века, 711–755*; А. Соловјев, „Властеоске повеле“, 86–87.

⁹² Бр. 26.

⁹³ Бр. 37, 39. М. Динић, *Државни сабор*, 42–48; Ј. Грковић-Мејџор, „Архаични формулаични искази“, 14.

⁹⁴ Бр. 34.

⁹⁵ С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 365–368. Ћирковић истиче отпорност патримонијалних начела код великаша, али у некој мери и код владара.

па чак и употребе девоције и помена „држава“ и „русага“ (тј. области) самих великаша, нису пропуштани ни самопоптрвђивање и легитимизација кроз учестале помене знаменитих предака, чак и у неколико генерација, чије је пријатељство са Дубровчанима истицано. Најважнија је ипак назнака колективног ауторства (ауктор са браћом, стричевима, синовима, нећацима) које више подсећа на патримонијално право из банског раздобља Котроманића, када је постојало одређено родовско руковођење државом, него на краљевско раздобље када су се у заклетвама појављивали чланови уже владарске породице – краљ, супруга и престолонаследник.⁹⁶ Да је оваква претпоставка вероватна сведочи и чињеница да су се заклетви ауктора и њихове најближе родбине придруживали најпре они сведоци који су означени као „властела нашег племена“ или „ближике“, а затим друга властела, односно слуге.⁹⁷ И независно од тога, свечани великашки документи обилују поменима племена, сродника, предака, потомака и наследника, истичући да се уговорне одредбе неће смети кршити ни од ког аукторовог рођака.⁹⁸ Додатни аргумент би могла бити и чињеница да су и у случају Косача и у случају Павловића припадници „племена“ обласних господара имали одређена права на наследство од својих великашких рођака, без обзира на свој нижи властеоски ранг.⁹⁹

⁹⁶ Бр. 53, 55, 57, 58, 60, 63, 64, 66, 68–70, 76–78, 80, 81. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, 133–142; исти, „Студије о српској дипломатици: 5. Аренга (Проемиум)“, 206–208; Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд–Сремски Карловци 1929, 612–614; исти, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, Београд–Сремски Карловци 1934, 139–145; М. Динић, *Државни сабор*, 39–40; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–163; исти, „Русашка господа“, 7–11; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 48, 59–60, 63–64, 71, 78, 80–88, 92–93, 141–144, 181–184, 191–196; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 327–329, 349–350; исти, „Помени предака“, 107–111; Павле Драгичевић, „Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о примитку новца за продати дио Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 66–68.

⁹⁷ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 14–18; Н. Исаиловић, „Заклетвене формуле“, 237–238. Да је заклетва схватана као озбиљан и ритуалан чин сведоче исправе где се наводи да су се, уместо првобитно забележених појединаца који су били одсутни у време заклетве, уместо њих заккле друге особе (бр. 4, 70, 81).

⁹⁸ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 414–418, 429–431, 440–445. Такође и у даровници бр. 67.

⁹⁹ Ђуро Тошић, „Споредна грана племена Косача“, *Зборник за историју БиХ* 3 (2002) 61–77; Срђан Рудић, *Босанска властела у XV веку. Просопографска*

Док би се родовско наступање могло сматрати елементом који је пре свега унет из босанских кругова, дотле се други гарантни састојци могу сматрати доприносом дестинатарских захтева и концепата Дубровчана за које се зна да су у великој мери утицали на формулар обласних господара и то не само у одредбама најважнијим за Дубровник. У том смислу, готово сви великашки уговори са Дубровником (19 од 20 тј. 95% исправа) садрже формулу заклетве ауктора, његових сродника и сведока из његовог дворског окружења, без помена жупа или братије.¹⁰⁰ Ознака „брат мој“ код Павловића односила се на „властелу племена“, а не на рођену аукторову браћу, и сроднија је појму братије који се среће у даровницама (мада је тај појам вероватно био још општији).¹⁰¹ Такав облик формуле сведока умногоме подсећа на исту формулу у босанским краљевским исправама издатим Дубровнику и следи тај начелни образац. На тај начин се истицала моћ и одређена самосталност ауктора у наступању, а да је обезбеђена и сагласност његових сродника и најближих присталица. Дубровчани су се накнадно побринули да све то потврде и краљеви чиме је гарантна заштита њихових интереса била заокружена.

Занимљиво је, међутим, да великашки уговори са Дубровником често садрже и опсежне санкције (17 од 20 тј. 85% исправа), које су иначе карактеристичније за даровнице које су издавали босански владари, а не толико за њихове уговоре са Дубровником.¹⁰² Да ли је овај елемент унет механичким преузимањем из неког документа који је послужио као узор или су за његово уношење одговорни ауктори (босански великаши) или дестинатар (Дубровник) није лако рећи. Извесно је да се образац који је формиран приликом договарања о садржају и облику Сандаљеве повеље о уступању дела Конавала из 1419. године, уз одређене измене, користио и за готово све касније свечане документе Косача и Павловића издате Дубровнику.¹⁰³ Ако ништа друго, то говори да су Дубровчани били ти

студија, Београд 2021, 17, 39–43, 148–150, 152, 156–157, 159–163, 180–187, 189–193, 201–206.

¹⁰⁰ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 14–18; исти, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 214–216.

¹⁰¹ Бр. 60. Н. Исаиловић, „Помени предака“, 110–111.

¹⁰² Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, 22–26. Санкције у две повеље Косача и Павловића о миру са Дубровчанима (бр. 64 и 80) садрже и компоненту аукторског гнева према прекршиоцима којима следује и расап.

¹⁰³ Бр. 53, 55, 57, 58, 60, 63, 64, 68, 70, 80, 81. Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 386–388, 429–431, 442–445, 462–463. Многе босанске владарске и великашке исправе, посебно у случају територијалних уступака пратиле су и дубровачке

који су уговор са Сандаљем из 1419. слали као узорак за израду нових уговора босанских великашима и захтевали да се ти уговори ускладе са тим обрасцем који је, по дубровачком мишљењу, пружао највеће гаранције дестинатарима јер су се ауктори заклињали у своје име, у име својих наследника и свога племена.¹⁰⁴ Дубровачке узвратне повеље босанским великашима имале су веома сличну структуру. По готово истом обрасцу је састављена и свечана разрешна повеља Радосава Павловића из 1439. године којом констатује да су Дубровчани исплатили све што су му били дужни.¹⁰⁵

Почев од 1430-их у великашким актима Хрватинића, Косача и Павловића појављује се и „стварање милости господства“, како у даровницама, тако и у свечаним уговорима са Дубровником и обичним уговорно-гарантним повељама, понекад упоредо са давањем вере и речи.¹⁰⁶

*

На крају треба извести одређене закључке на основу до сада изложених разматрања, са посебним освртом на однос обичајног права и наменских образаца владарских и великашких исправа. Треба, дакле, одговорити на питање зашто су поједини обрасци садржали специфичне дипломатичке састојке и које је суштинско значење тих састојака у конкретним облицима у којима су се они јављали. Друго важно питање тиче се односа између владарских (банских и краљевских) и великашких докумената.

На основу података који су наведени чини се да су, упркос тези о недоследности босанских формулара и драматичним варијацијама у дипломатичкој пракси, одређени шаблони постојали и да нису били

повеље упућене босанским дародавцима, у којима су се заклињали изабрани представници дубровачке властеле и које такође садрже опсежне духовне санкције или сродне формулације.

¹⁰⁴ Слична се заклетва среће и у исправи коју је Хрвоје Вукчић издао Задранима средином 1401. године, заклињујући се са женом, сином, браћом и властелом (тачније фамилијарима): F. Šišić, „*Nekoliko isprava*“, 170–171.

¹⁰⁵ Бр. 69.

¹⁰⁶ Бр. 67, 68, 70, 81; Милош Ивановић, „*Повеља херцега Стефана Вукчића Дубровчанима*“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 84–85. Додуше, треба рећи да је још 1399. Радич Санковић свој уговор са Дубровником о уступању села Лисац назвао милошћу (бр. 39), а да „стварање милости“ садржи и латински превод/ прерада Сандаљеве кратке даровнице за Алексу Паштровићу из 1409. године (L. Thallóczy, *Studien*, 352).

случајни, барем у време када су настајали.¹⁰⁷ Премда су касније заиста могли бити механички преузимани (што, вероватно, ипак није био случај), сразмерна доследност основних модела према наменском типу исправе показује да се водило рачуна који ће се формулари следити у зависности од правног чина који је еманиран кроз свечану исправу. Нема сумње да је на сваки наменски образац, независно од тога да ли је ауктор био владар или великаш, утицало обичајно право као једино право које је босанска држава познавала. Разлике су, стога, зависиле од становишта о капацитетима аукторове власти (тачније, да ли он са неким дели надлежност) и од природе правног чина, на шта су морали утицати дестинатари као корисници тог правног чина, заинтересовани за његову валидност и (дуго)трајност.

Даровни и гарантни наменски образац може се у извесном смислу сматрати аутохтоним формуларом јер се таква комбинација дипломатичких састојака не среће у другим јужнословенским државама, барем у сачуваним документима. Из овог обрасца чији су корисници превасходно били представници босанске властеле, читавају се сви они елементи старијих државних и друштвених структура које су надживеле изградњу снажне босанске државе под Стјепаном II и о којима је говорио Сима Ћирковић у свом раније спомињаном раду.¹⁰⁸ Босна је, према даровним повељама, више од земље у којој владар дели моћ и одговорност са великашима. Она је композитна држава састављена од племићких тј. властеоских заједница окупљених у жупе и земље, уједињена под централном влашћу владара који мора припадати роду Котроманића. Владар, са породицом, тренутни је предводник тога рода и отуда проистиче његово право на власт, а то је право морала да потврди властела Босне и придружених јој земаља, што се временом почело називати „свом Босном“. Све одлуке које се тичу племенитих баштина, јединог облика поседа који је босанска држава познавала, морале су се доносити у присуству (а вероватно и уз сагласност) сабора у смислу скупштине племићких заједница из земаља и жупа.¹⁰⁹ Свеобухватна племићка заједница била је и колективни гарант правног чина, старала се о вери ауктора и дестинатара и поротно утврђивала прекршаје властелина као што је невера. Владару би пак судиле небеске силе призване санкцијом. Сва питања везана за

¹⁰⁷ Уп. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 167–185, 204–209.

¹⁰⁸ С. Ћирковић, „Остаци“, 156–160.

¹⁰⁹ М. Динић, *Државни сабор*, 7, 17–19, 39–41; П. Анђелић, „*Barones regni*“, 44–47; Е. О. Филиповић, „*The Most Noble*“, 1–38.

земљишне поседе и са њима повезану унутрашњу политику била су у надлежности властеле, колико и владара, а повремену улогу су играли и представници цркве.¹¹⁰ Макар и само због преузимања образаца, не постоје назнаке да се такво виђење аукторове власти значајно променило са стварањем краљевства (само је нестало експлицитно спомињање Св. Гргура).¹¹¹ Чак и одређена промена терминологије (замена добрих Бошњана властелом краљевства) и увођење аренге типичне за даровнице нису нужно значили и промену трајнијих структура.¹¹²

Горе поменути сабор није био тело појединаца, јер је број племенитих људи био сразмерно велик, већ представничко тело земаља (можда раније и жупа) и њихових водећих властеоских родова. Ти су представници често били најутицајнија властела у држави, али то нису морали бити јер је њихова улога била родовски устројена.¹¹³ Управо су зато ти људи навођени по земљама, као представници читаве своје „братије“ и као „добри људи“ што је био квалификатив за угледнике који имају гарантни капацитет.¹¹⁴ Ћирковић је исправно устврдио да израз „братија“ не означава „браћу“, већ мушке чланове ширег рода или племена, који је био чврсто укореван у локалној заједници, тј. „земљи“ (или, евентуално, жупи).¹¹⁵ Вероватно је да је већина повеља упућених домаћим примаоцима настала током састанка сабора, мада за тако нешто имамо само две непосредне потврде (имплицитну из 1351, а експлицитну из 1354. године где се помиње станак све земље Босне и Доњих Краја и Загорја и Хумске земље).¹¹⁶ Све

¹¹⁰ Бр. 7, 9, 10, 14, 16, 20, 23, 29, 41, 67, 73, 77, 84. А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 96–101; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–164; И. Равић, „Две исправе“, 41–43.

¹¹¹ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 97–98; С. Ћирковић, „Остаци“, 157–159.

¹¹² С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 353–356; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 374, 377–380.

¹¹³ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 99–101; М. Динић, *Државни сабор*, 7, 14–22, 39–48 и passim; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–164; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 457–460.

¹¹⁴ S. M. Džaja, „Dobri Vošnjani” i “boni homines”, 144–157.

¹¹⁵ С. Ћирковић, „Остаци“, 160–163; М. Благојевић, „Сродствена терминологија“, 115–116. Ћирковић исправно упозорава да није сасвим јасно тадашње значење, као ни однос појмова племе, братија и братство у босанским исправама. Не чини се да се може повући пуна паралела са хрватском терминологијом истог времена и појмовима genus, generatio, племе, род, хижа (кућа). Видети: Damir Karbić, „Hrvatski plemićki rod i običajno право. Покушај анализе“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 16 (1998) 73–117.

¹¹⁶ Бр. 13, 16. М. Динић, *Државни сабор*, 7, 18–21, 39–41; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–159; П. Анђелић, „Barones regni“, 30–32, 36–40, 43–47; Н. Исаиловић,

ово указује на порекло композитне босанске државе где се груписањем племенитих баштина стварала хијерархија. Слободни баштинници формирају заједницу (општину), након чега следи низ кругова социјалне диференцијације – из општина се издижу водећи локални властеоски родови, ти родови почињу да контролишу жупе, те жупе се групишу у „земље“, а ове „земље“ временом улазе у Босну као државу чија је врховна власт оличена у владару из династије Котроманића и сабору.¹¹⁷ Обједињавање је, чини се, било консензуално – ради заједничких интереса, чак и ако је у неким случајевима било започето као војно освајање.

Снагу старих структура показују и одређени верско-ритуални елементи даровног обрасца као што је сложена духовна санкција са зазивом светаца и небеских сила, окренута пре свега према самом ауктору, пошто није било предвиђено да и њега „огледају“ поротници као дестинатара.¹¹⁸ Непосредна заклетва је ређе присутна, али њу учестало замењују или допуњују изрази давања вере, речи или душе, а у не малом броју случајева оба елемента могу изостати.¹¹⁹ У сродну групу елемената спада и зазивање свеца заштитника Босне – Св. Гргура Чудотворца, са којим се, понекад као његова директна еманијација, а понекад посредно (као његов слуга), идентификује или повезује босански бан као ауктор.¹²⁰ Такође, ту је и типично апостолски број сведока (дванаест), што значи да је поред заступљености земаља, важност имала управо поротна улога дестинатарових *перова* (хијерархијски једнаких особа), а ту, чини се, није била приметна разлика између великаша и средњег или нижег племства – сви су они били један друштвени сталеж.¹²¹ Уз то, видљиво је и присуство и важност Цркве босанске, као посебног гарантног тела које је, понекад, такође имало поротну улогу, али је у начелу било установа вере.¹²²

Владарске канцеларије, 457–459.

¹¹⁷ А. Babić, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, 79–82; Е. О. Filipović, „The Most Noble“, 1–38.

¹¹⁸ С. Ћирковић, „Верна служба“, 105–111; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 422–428.

¹¹⁹ С. Ћирковић, „Верна служба“, 101–111; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–437, 448–449; Ј. Грковић-Мејдор, „Архаични формулаични искази“, 10–13, 16–19.

¹²⁰ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–89; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 15–35; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 324–325.

¹²¹ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 7–14; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 100–101.

¹²² А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 98–99; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 39–40, 158–159, 169, 189; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 153, 157–

Тврдњама Соловјева да су неки од дипломатичких елемената (изостанак симболичке инвокације, заклетве на крсту и Св. писму) указивали на јеретичку природу Цркве босанске треба прићи са изразитим опрезом, јер понуђени докази често нису уверљиви.¹²³ Значајно је рећи да ниједан од горе поменутих састојака није био типичан за друге наменске обрасце, посебно оне чији су дестинатари и, самим тиме, корисници били странци.

Даровно-гарантни образац био је, просто, жива слика друштва сазданог од архаичних традиција и обичаја. То опет, не значи да је средњовековна Босна, ни у банско, ни у краљевско доба, била некакав лабави савез „земаља“. Била је то држава у пуном смислу, али су у њене темеље били уграђени елементи старије државно-друштвене структуре по којима су одређена питања, а пре свега земљишно-поседовна била резерват и владара и властеле, а не само врховног представника централне власти.¹²⁴ Неке сродне структуре могу се пронаћи и у Угарској, пре свега у њеним саставним деловима који су некада били словенске државе, али се те структуре ипак у великој мери разликују од босанских, можда и због различитог политичко-правног искуства будући да Босна никада није ступила у праву државну унију са Угарском.¹²⁵ Упркос разликама, инвеститура имовине имала је одређену процедуру и одређене ритуале који су укључивали консултације са племићком заједницом и сумеђницима, као и улогу цркве као гарантног елемента и улогу пристава као правних саветника и извршилаца.¹²⁶

Уговорни обрасци, чак и у случају да су се у њима нашле исте формуле као у даровно-гарантним, имали су другачију правну суштину и подлогу, а поменуте формуле имале су често упадљиво различит појавни облик и различит степен учесталости. Латински обрасци, а то важи како за уговоре, тако и за друге наменске типове, махом су били увезени из Угарске или

158, 181, 437, 463–466, 533–534. Видети и бр. исправа наведене у нап. 57 и 110.

¹²³ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–90, 98–99, 105; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 311–313.

¹²⁴ А. Babić, *Iz istorije*, 9–26; С. Ћирковић, „Остаци“, 155–159, 162.

¹²⁵ Erik Fügedi, *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and his Kindred*, Budapest 1998; Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London 2000; Tomislav Raukar, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2002; Suzana Miljan, *Plemićko društvo Zagrebačke županije za vladavine Žigmunda Luksemburškoga (1387.–1437.)*, doktorska disertacija, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

¹²⁶ Бр. 40. Mirjana Matijeвић Sokol, „Nostrum et regni nostri registrum. Srednjovjekovni arhiv Ugarsko-hrvatskog kraljevstva“, *Arhivski vjesnik* 51 (2008) 237–257; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 94; М. Rady, *Nobility*, 70–78; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 449.

Венеције и у њима има мало аутохтоних босанских елемената. У њима ауктор одражава централну власт коју, понекад, дели са породицом.¹²⁷ Снага и гаранција правног чина углавном почива на владарском ауторитету и тек понекад на заклетви, док сведоци и санкције махом изостају.¹²⁸ Изузетак су биле само латинске повеље босанских краљева упућене далматинским комунама које су прихватале босанску власт и то у смислу да се у њима помињу присутни сведоци из реда најутицајније властеле и дворана.¹²⁹

Много заступљенији словенски уговорни образац примењиван је понајвише у односима са Дубровником и погоднији је за непосредно поређење са словенским даровно-гарантним обрасцем. У уговорима са Дубровником ауктори наступају као владари јединствене босанске државе. Због тога се у интитулацијама углавном нису набрајале све босанске земље, већ је неизоставни елемент интитулације била управо Босна. У својству ауктора се у време баната јављао махом сâм бан, а од времена краљевства редовно се у заклетвама помињу најближи чланови владарске породице, где краљ недвосмислено има примат, тако да се не ради о колективном аукторству.¹³⁰ Правни чин нема порекло у консензуалним одлукама сталешке скупштине нити се валидира давањем вере и нужном претњом санкцијама. Он произилази из воље централне власти и сагласности најмоћнијих личности у држави, дворана и дворских службеника са којима се владар саветовао.¹³¹ Како ни у време краљевства Дубровчани као дестинатари нису посматрали владара Босне као самодршца, што је била тачна оцена, неспорна и у самој Босни, основно гарантно средство приликом закључивања уговора била је заклетва обе уговорне стране која се свечано полагала и која је суштински валидирала записани уговор.¹³² Сведоци махом нису, као у даровницама, тек присутни представници земаља, жупа или племенитих родова који дају сагласност

¹²⁷ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 511–513.

¹²⁸ Ivan Kukuljević Sakcinski, „Spomenici bosanski i crnogorski“, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 2 (1852) 36; Н. Исаиловић, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године“, 127–129; исти, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године“, 142–144; Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара*, 244–247, 258–263, 292–308, 389–393, 403–406.

¹²⁹ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 81. Видети и изворе у нап. 63.

¹³⁰ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 322–327, 349–350, 513–515.

¹³¹ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 11–14; П. Анђелић, „*Barones regni*“, 30–47; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 465–467; Ј. Грковић-Мејџор, „Архаични формулаични искази“, 14.

¹³² Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, 13–16, 22–24; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–441.

на земљишно-својинске промене, дају веру и делују као поротници. У уговорима са Дубровником, то су најмоћнији људи у држави, често хијерархијски поређани – особе са којима се владар саветује и, што је још важније, са којима се заклиње. То није нужно стара родовска елита, већ актуелни политички врх босанске државе – ефективни моћници од којих су неки касније постали обласни господари.¹³³ Укратко, образац је препознавао другачију процедуру за закључивање уговора у односу на даровнице. Капацитети ауктора и сведока били су различити, а то се односило и на уговоре који су предвиђали повластице и на оне који су подразумевали уступање државних територија у корист Дубровника у замену за доходак или неки мање конкретан интерес.¹³⁴

Као ни у случају даровница, прелазак из бановине у краљевство није донео суштинске промене овог модела. Промене су се налазиле у другим аспектима – форми, владарској идеологији, идеји о ужој владарској породици, стварању нових дворских служби.¹³⁵ Док су ове промене усвојене из српских канцеларија, дотле је термин „русар“ који се помиње од 1397. године мађарског порекла, а означавао је државу. Прво се помињао само „босански русар“ тј. јединствена босанска држава, а тај је термин био сродан изразу „сва Босна“ који је проистекао из старијих образаца. Касније су се, међутим, термини „господство“, „русар“ и „држава“ могли односити и на области појединих великаша, премда су и оне деловале у склопу Босанског краљевства.¹³⁶

Када је реч о споменутом два главна наменска обрасца словенских докумената босанских владарских докумената – даровном и уговорном – намеће се питање зашто, уз бројне тачне налазе историчара, нико није потенцирао овде уочене разлике међу њима. Одговор вероватно лежи у

¹³³ С. Ћирковић, „Русашка господа“, 5–17. Наравно, долазило је до делимичног поклапања скупа личности које се јављају као сведоци на уговорима и даровницама, посебно у време краљевства, просто зато што су одређени појединци постали неизоставни у свим пословима босанске државе.

¹³⁴ М. Динић, *Државни сабор*, 42–48.

¹³⁵ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 171–172, 176–177; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 347–355; М. Благојевић, *Државна управа*, 35, 146–148, 177–179, 187, 191–192.

¹³⁶ С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 365–366; исти, „Русашка господа“, 7–11; исти, „Русар“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 634–635; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 48, 59–60, 68, 75–76, 80–81, 143–144, 183–184; Александра Фостиков, „Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом“, *Стари српски архив* 5 (2006) 174–176, 179.

чињеници да су дипломатичка истраживања више полагала на формална обележја целокупне документарне продукције средњовековне Босне, а да су истраживања друштвене и државно-правне структуре била заснована на „ручној“ обради велике количине података где није било лако уочити подударности. Важно је, међутим, поменути и још једну чињеницу, а то је да је у обрасцима било повремених недоследности, да су краљ Стјепан Остојић и његов дијак Владић својом фузијом два наменска формулара 1419. године замаглили разлике које су раније постојале и да је тај „хибридни“ модел задржао примат у свечаним исправама све до слома Босанског краљевства 1463. године, иако се и у том моделу, пажљивом анализом, могу уочити одређена прецизирања термина у складу са наменом исправе (прелазак са „добрих Бошњана“ на „добре велможе“, изостављање пристава „од својте“ у уговорима и слично).¹³⁷ Оно што је највише занимало дубровачку страну – заклетва владара и најуглађенијих велможа – остало је део уговорног формулара, а да је и даље могло изостати у даровном обрасцу.

Док су у даровном обрасцу у начелу, иако не доследно, следили банско-краљевски модел (са давањем вере, сведоцима по жупама и с братијом), великаши су се у својим уговорима са Дубровником (и свечаним разрешницама упућеним Дубровнику) најпре бавили легитимизацијом своје власти и правних чинова и подизањем свог аукторског ауторитета. Заклетвени образац, који је укључивао заклетву ауктора и угледних сведока из његовог најближег окружења, преузели су из владарских исправа издатих Дубровнику, што је била и ствар обичаја и, несумњиво, дубровачког инсистирања на тој гарантној формули.¹³⁸ Понекада су санкцијама усмереним првенствено на ауктора или на непозната лица као потенцијалне прекршиоце ојачаване гаранције дестинатарима.¹³⁹ Кључни састојак који, у једном ужем смислу, приближава великашки уговорни образац даровно-гарантном обрасцу владарских аката јесте изразита важност која је придавана аукторовом роду и породици. Тај је елемент имао како улогу легитимизације правног чина кроз родовску сагласност, што указује на старе друштвене структуре босанске државе, тако и идеолошку ноту – обласни господари су кроз помен предака и сродника градили традиције своје области као посебне „државе“ или „русага“ у оквиру Босанског краљевства. Због тога су помињани славни преци

¹³⁷ Бр. 52, 59, 71, 75, 85. М. Костренчић, *Fides publica*, 60–63, 138.

¹³⁸ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 440–445; исти, „Заклетвене формуле“, 245–248.

¹³⁹ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 429–431.

који су имали блиске везе са Дубровчанима, велможна аукторова браћа, наследници.¹⁴⁰ Снагу и потенцијал тог рода представљала је и властела аукторовог племена, његове ближике, те друга властела и слуге. Тиме је обезбеђивана и нужна сагласност племена тј. рода чиме је испоштовано патримонијално право, али и истицано постојање великашког двора по узору на владарски.¹⁴¹ Можда су управо зато неки уговори обласних господара опширнији од већине краљевских исправа, а број сведока је рекордан када се узме у обзир читав корпус босанских владарско-великашких исправа.¹⁴²

¹⁴⁰ С. Ћирковић, „Сугуби венац”, 368; А. Вабич, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, 79–82; Н. Исаиловић, „Помени предака“, 104–105, 107–111.

¹⁴¹ А. Вабич, *Iz istorije*, 26–33; С. Ћирковић, „Русашка господа“, 8–11. Тај је процес водио и до потчињавања средње и ниже властеле велможама, што није нужно било спровођено насиљем јер се, заправо, радило о старом принципу верне службе и вере господске (Исто, 12–16).

¹⁴² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 460–463.

ПРИЛОГ: ВАЖНИЈЕ ЋИРИЛСКЕ* ДАРОВНО-ГАРАНТНЕ УГОВОРНЕ ПОВЕЉЕ БОСАНСКИХ ВЛАДАРА И ВЕЛИКАША

№	Повеља	наменски тип**	ои	си	чп	сг	сн	зк	дв	бр	дљ	зм	оп	сп
1	Кулин Дубровнику (1189) ¹	уговор		+				+						
2	Нинослав Дубровнику (око 1232) ²	уговор		+				+						
3	Нинослав Дубровнику (око 1235) ³	уговор		+			+	+						
4	Нинослав Дубровнику (1240) ⁴	уговор		+			+	+						
5	Нинослав Дубровнику (1249) ⁵	уговор		+			+	+						
6	Берислав Скочић Бероју Добрковићу (1323) ⁶	даровно-гарантна					+			+				
7	Степан II Вукославу Хрватинићу (око 1326, вера) ⁷	даровно-гарантна		+			+		+					
8	Степан II Вукославу Хрватинићу (око 1326, жуле) ⁸	даровно-гарантна	+				+			+		+		
9	Степан II Вукцу Хрватинићу (око 1329) ⁹	даровно-гарантна		+			+	+						
10	Степан II Гргуру Степанићу (око 1329) ¹⁰	даровно-гарантна	+				+		+	+		+		
11	Степан II Дубровнику (1332) ¹¹	уговор		+					+					

* У табели се налазе и изворне ћирилске исправе сачуване у латинском преводу, јер су састављене по истом образцу.

** Скраћенице у табели: ои = опширна интитулација; си = сажета интитулација; чп = помен чланова аукторове породице у интитулацији; сг = помен Светог Гргура у инвокацији и/или интитулацији; сн = духовна санкција и средње формулације; зк = заклетва, присега или рога; дв = давање вере, речи или жуле; бр = помен братије у формули сведока; дљ = добри људи (Бошњани, Усорани, велможе) у формули сведока; зм = подела сведока по земљама или жулама; оп = опширни потпис; сп = сажети потпис. Знак + означава присуство датог елемента.

¹ *Зборник средњовековних ћирилских повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I (1186–1321), прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011, 49–52.

² Исто, 139–140.

³ Исто, 141–142.

⁴ Исто, 153–155.

⁵ Исто, 181–183.

⁶ Ludwig von Thalloszy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914, 12–13. Документ је издг на сабору Земунгчана.

⁷ Јелена Мрђић, „Повеља бана Степана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје своју 'вјеру господску'“, *Стари српски архив 7* (2008) 52–53.

⁸ Јелена Мрђић, „Повеља бана Степана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жуле Бањицу и Врбању са градовима“, *Грађа о прошлости Босне 1* (2008) 12–14.

⁹ Дејан Јеменица, „Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукцу Хрватинићу“, *Грађа о прошлости Босне 2* (2009) 13–14.

¹⁰ Јелена Мрђић–Радојчић, „Повеља бана Степана II Котроманића великом кнезу Гргуру Степанићу“, *Стари српски архив 3* (2004) 20–22.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Fermendžin Euzebiје, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892.

Jelenić Julijan, „Ljetopis fra Nikole Lašvanina“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 27 (1915) 1–36, 269–312.

Kercselich Balthasar Adam, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae 1763.

Kukuljević Sakcinski Ivan, „Spomenici bosanski i crnogorski“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 2 (1852) 35–48.

Ljubić Sime, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, tom IV, Zagreb 1874.

Miklosich Franz, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna 1858.

Rački Franjo, „Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina“, *Rad JAZU* 1 (1867) 124–163.

Raguza és Magyarorszáг összeköttetéeseinek oklevéltára = Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae, eds. József Gelcich et Lajos Thallóczy, Budapest 1887.

Smičiklas Tadija i drugi, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, tom. I–XVIII, Zagreb 1904–1990.

Šišić Ferdo, „Iz arkiva u Körmendu“, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 7 (1905) 209–227.

Šišić Ferdo, „Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća“, *Starine JAZU* 39 (1938) 129–320.

Šurmin Đuro, *Hrvatski spomenici*, sv. I (od god. 1100–1499.), Zagreb 1898.

Truhelka Ćiro, „Fojnička kronika“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 21 (1909) 443–460.

Драгичевић Павле, „Концепт уговора о пријатељству између Стефана Твртка и Дубровника“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 43–58. [Dragičević Pavle, „Koncept ugovora o prijateljstvu između Stefana Tvrtka i Dubrovnika“, *Građa o prošlosti Bosne* 13 (2020) 43–58]

Драгичевић Павле, „Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о примитку новца за продати дио Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 65–71. [Dragičević Pavle, „Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovčanima o primitku novca za prodati dio Konavala“, *Građa o prošlosti Bosne* 9 (2016) 65–71]

Драгичевић Павле, „Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о продаји његовог дијела Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 37–63. [Dragičević Pavle, „Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovčanima o prodaji njegovog dijela Konavala“, *Građa o prošlosti Bosne* 9 (2016) 37–63]

Драгичевић Павле, „Повеља краља Остоје Дубровчанима о исплати заосталих дугова краља Твртка I“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 111–121. [Dragičević Pavle, „Povelja kralja Ostoje Dubrovčanima o isplati zaostalih dugova kralja Tvrtka I“, *Građa o prošlosti Bosne* 1 (2008) 111–121]

Драгичевић Павле, „Повеља краља Стефана Томаша Дубровчанима којом потврђује повеље својих претходника“, *Грађа о прошлости Босне* 12 (2019) 63–79. [Dragičević Pavle, „Povelja kralja Stefana Tomaša Dubrovčanima kojom potvrđuje povelje svojih prethodnika“, *Građa o prošlosti Bosne* 12 (2019) 63–79]

Драгичевић Павле, „Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 69–80. [Dragičević Pavle, „Povelja kralja Tvrtka I kojom ukida trg soli u Sutorini“, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 69–80]

Драгичевић Павле, „Повеља краља Твртка II Твртковића Дубровнику којом потврђује повеље својих претходника“, *Грађа о прошлости Босне* 11 (2018) 101–116. [Dragičević Pavle, „Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovniku kojom potvrđuje povelje svojih prethodnika“, *Građa o prošlosti Bosne* 11 (2018) 101–116]

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писамa Србије, Босне и Дубровника, књ. I (1186–1321), прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011. [Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, knj. I (1186–1321), прир. Vladimir Mošin, Sima Ćirković i Dušan Sindik, Beograd 2011]

Ивановић Милош, „Повеља херцега Стефана Вукчића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 81–90. [Ivanović Miloš, „Povelja hercega Stefana Vukčića Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 5 (2012) 81–90]

Исаиловић Невен, „Записници са суђења Михаилу Кабуџићу“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 29 (2008) 7–29. [Isailović Neven, „Zapisnici sa suđenja Mihailu Kabužiću“, *Mešovita građa (Miscellanea)* 29 (2008) 7–29]

Исаиловић Невен, „Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 11–27. [Isailović Neven, „Povelja bana Pavla Šubića i njegovih sinova knezu Hrvatinu Stjepaniću“, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 11–27]

Исаиловић Невен, „Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 9–25. [Isailović Neven, „Povelja bana Prijezde I kojom dodeljuje župu Zemunik svojoj ćerki i zetu, sinu bana Stjepana III Babonića“, *Građa o prošlosti Bosne* 5 (2012) 9–25]

Исаиловић Невен, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године“, *Стари српски архив* 6 (2007) 123–138. [Isailović Neven, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića Dubrovčanima iz 1355. godine“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 123–138]

Исаиловић Невен, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године“, *Стари српски архив* 6 (2007) 139–149. [Isailović Neven, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića Dubrovčanima iz 1356. godine“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 139–149]

Исаиловић Невен, „Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 31–47. [Isailović Neven, „Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Šibeniku“, *Građa o prošlosti Bosne* 4 (2011) 31–47]

Исаиловић Невен, „Повеља херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића жени Јелени“, *Стари српски архив* 10 (2011) 165–180. [Isailović Neven, „Povelja hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića ženi Jeleni“, *Stari srpski arhiv* 10 (2011) 165–180]

Исаиловић Невен, „Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје“, *Стари српски архив* 8 (2009) 167–182. [Isailović Neven, „Ugovor hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića i Dubrovčana o savezu protiv bosanskog kralja Stefana Ostoje“, *Stari srpski arhiv* 8 (2009) 167–182]

Јечменица Дејан, „Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 9–19. [Ječmenica Dejan, „Povelja bana Tvrtka knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Građa o prošlosti Bosne* 4 (2011) 9–19]

Јечменица Дејан, „Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 21–29. [Ječmenica Dejan, „Povelja bana Tvrtka knezu Pavlu Vukoslaviću“, *Građa o prošlosti Bosne* 4 (2011) 21–29]

Јечменица Дејан, „Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукцу Хрватинићу“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 11–23. [Ječmenica Dejan, „Povelja banice Jelisavete i bana Stefana II knezu Vukcu Hrvatiniću“, *Građa o prošlosti Bosne* 2 (2009) 11–23]

Јечменица Дејан, „Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику“, *Стари српски архив* 14 (2015) 115–142. [Ječmenica Dejan, „Povelja kralja Stefana Tvrtka I Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv* 14 (2015) 115–142]

Јечменица Дејан, „Прва стонска повеља краља Стефана Душана“, *Стари српски архив* 9 (2010) 25–50. [Ječmenica Dejan, „Prva stonska povelja kralja Stefana Dušana“, *Stari srpski arhiv* 9 (2010) 25–50]

Јечменица Дејан, „Стонска повеља бана Стефана II Котроманића“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 29–46. [Ječmenica Dejan, „Stonska povelja bana Stefana II Kotromanića“, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 29–46]

Крстић Александар, „Повеља кнеза Гргура Вукосалића којом укида царину пред Стоном“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 21–36. [Krstić Aleksandar, „Povelja kneza Grgura Vukosalića којом ukida carinu pred Stonom“, *Građa o prošlosti Bosne* 9 (2016) 21–36]

Крстић Александар, „Повеља краља Остоје којом укида царину у Попову“, *Грађа о прошлости Босне* 10 (2017) 121–127. [Krstić Aleksandar, „Povelja kralja Ostoje којом ukida carinu u Popovu“, *Građa o prošlosti Bosne* 10 (2017) 121–127]

Михалчић Раде, „Повеља краља Остоје којом поново потврђује повластице Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 125–135. [Mihaljičić Rade, „Povelja kralja Ostoje којом ponovo potvrđuje povlastice Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 125–135]

Михалчић Раде, „Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику“, *Стари српски архив* 7 (2008) 163–173. [Mihaljičić Rade, „Povelja kralja Ostoje којом potvrđuje ranije darovnice Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 163–173]

Михаљчић Раде, „Повеља Стефана Остоје Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне 1* (2008) 123–135. [Mihaljčić Rade, „Povelja Stefana Ostoje Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne 1* (2008) 123–135]

Михаљчић Раде, „Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу“, *Стари српски архив 1* (2002) 117–130. [Mihaljčić Rade, „Povelja kralja Stefana Tvrtka I Kotromanića knezu i vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću“, *Stari srpski arhiv 1* (2002) 117–130]

Михаљчић Раде, „Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје“, *Грађа о прошлости Босне 4* (2011) 75–88. [Mihaljčić Rade, „Povelja kralja Stefana Tvrtka Tvrtkovića kojom Dubrovčanima potvrđuje Slansko primorje“, *Građa o prošlosti Bosne 4* (2011) 75–88]

Мишић Сениша, „Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику“, *Стари српски архив 7* (2008) 113–127. [Mišić Siniša, „Povelja Beljaka i Radića Sankovića Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv 7* (2008) 113–127]

Мишић Сениша, „Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику“, *Стари српски архив 6* (2007) 183–200. [Mišić Siniša, „Povelja vojvode Radića Sankovića Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv 6* (2007) 183–200]

Мрغيћ Јелена, „Повеља бана Стјепана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањицу и Врбању са градовима“, *Грађа о прошлости Босне 1* (2008) 11–22. [Mrgić Jelena, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića kojom daje knezu Vukoslavu Hrvatiniću župe Banjicu i Vrbanju sa gradovima“, *Građa o prošlosti Bosne 1* (2008) 11–22]

Мрغيћ Јелена, „Повеља бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје своју ‘вјеру господску’“, *Стари српски архив 7* (2008) 51–58. [Mrgić Jelena, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića kojom knezu Vukoslavu Hrvatiniću daje svoju ‘vjeru gospodsku’“, *Stari srpski arhiv 7* (2008) 51–58]

Мрغيћ–Радојчић Јелена, „Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу“, *Стари српски архив 3* (2004) 19–34. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića velikom knezu Grguru Stjepaniću“, *Stari srpski arhiv 3* (2004) 19–34]

Мрغيћ–Радојчић Јелена, „Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу“, *Стари српски архив 1* (2002) 79–92. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića kneževima Vuku i Pavlu Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv 1* (2002) 79–92]

Мрغيћ–Радојчић Јелена, „Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу“, *Стари српски архив 2* (2003) 167–184. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Tvrtka knezu Vukcu Hrvatiniću“, *Stari srpski arhiv 2* (2003) 167–184]

Мрغيћ–Радојчић Јелена, „Повеља бана Твртка Котроманића којом даје ‘вјеру господску’ кнезу Влатку Вукославићу“, *Стари српски архив 4* (2005) 115–118. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića kojom daje ‘vjeru gospodsku’ knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv 4* (2005) 115–118]

Мргић–Радојчић Јелена, „Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу“, *Стари српски архив* 4 (2005) 99–114. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića којом potvrđuje baštinske поседе knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv* 4 (2005) 99–114]

Новаковић Стојан, „Повеља краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра“, *Гласник српског научног друштва* 23 (1868) 48–53. [Novaković Stojan, „Povelja kralja Stjepana Ostoje vojvodi Hrvoju i sinu mu Baoši, godine 1400. 8. deцембра“, *Glasnik srpskog učenog društva* 23 (1868) 48–53]

Поповић Раде, „Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника“, *Стари српски архив* 6 (2007) 35–54. [Popović Rade, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića о rešavanju sporova između Bosne i Dubrovnika“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 35–54]

Поповић Раде, „Повеља бана Твртка којом потврђује повластице Дубровчанима“, *Стари српски архив* 7 (2008) 91–98. [Popović Rade, „Povelja bana Tvrtka којом potvrđuje povlastice Dubrovčanima“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 91–98]

Поповић Раде, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина“, *Стари српски архив* 5 (2006) 149–156. [Popović Rade, „Povelja bana Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku о oslobađanju od carina“, *Stari srpski arhiv* 5 (2006) 149–156]

Поповић Раде, „Повеља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 137–149. [Popović Rade, „Povelja vojvode Ivaniša R. Pavlovića Dubrovčanima“, *Građa о prošlosti Bosne* 4 (2011) 137–149]

Поповић Раде, „Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 97–109. [Popović Rade, „Povelja vojvode Sandalja i braće mu Vukca i Vuka којом ustupaju Dubrovčanima свој део Konavala“, *Građa о prošlosti Bosne* 4 (2011) 97–109]

Порчић Небојша, „Два документа војводе Сандаља Хранића о преузимању града Бијеле“, *Грађа о прошлости Босне* 6 (2013) 65–79. [Porčić Nebojša, „Dva dokumenta vojvode Sandalja Hranica о preuzimanju grada Bijele“, *Građa о prošlosti Bosne* 6 (2013) 65–79]

Порчић Небојша, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017. [Porčić Nebojša, *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirката: doba Nemanjića*, Beograd 2017]

Порчић Небојша, „Заклетва војводе Сандаља Хранића баници Анки“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 113–134. [Porčić Nebojša, „Zakletva vojvode Sandalja Hranica banici Anki“, *Građa о prošlosti Bosne* 13 (2020) 113–134]

Порчић Небојша, Исаиловић Невен, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019. [Porčić Nebojša, Isailović Neven, *Dokumenti vladara srednjovekovne Srbije i Bosne u venecijanskim zbirката*, Beograd 2019]

Равић Ивана, „Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 39–48. [Ravić Ivana, „Dve исправе

уручене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 39–48]

Рудић Срђан, „Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу“, *Стари српски архив* 2 (2003) 69–84. [Rudić Srđan, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv* 2 (2003) 69–84]

Рудић Срђан, „Повеља војводе Петра и кнеза Николе [Павловића] Дубровнику из 1454. године“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 101–117. [Rudić Srđan, „Povelja vojvode Petra i kneza Nikole [Pavlovića] Dubrovniku iz 1454. godine“, *Građa o prošlosti Bosne* 9 (2016) 101–117]

Рудић Срђан, „Повеља краља Дабише браћи Семковић“, *Стари српски архив* 5 (2006) 157–172. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Dabiše braći Semković“, *Stari srpski arhiv* 5 (2006) 157–172]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику“, *Стари српски архив* 6 (2007) 167–182. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Dabiše Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 167–182]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани“, *Стари српски архив* 4 (2005) 173–192. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Dabiše kćerci Stani“, *Stari srpski arhiv* 4 (2005) 173–192]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томаша Доротеји Благајској“, *Грађа о прошлости Босне* 8 (2015) 59–71. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaša Doroteji Blagajskoj“, *Građa o prošlosti Bosne* 8 (2015) 59–71]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томаша синовима Иваниша Драгишића“, *Грађа о прошлости Босне* 12 (2019) 81–94. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaša sinovima Ivaniša Dragišića“, *Građa o prošlosti Bosne* 12 (2019) 81–94]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томаша синовима Иванца Јурчинића“, *Стари српски архив* 3 (2004) 141–152. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaša sinovima Ivanca Jurčinića“, *Stari srpski arhiv* 3 (2004) 141–152]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 153–168. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaševića Dubrovniku“, *Građa o prošlosti Bosne* 2 (2009) 153–168]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томашевића којом одобрава да се у Босни користе дубровачки новци“, *Стари српски архив* 7 (2008) 187–194. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaševića којом odobrava da se u Bosni koriste dubrovački novci“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 187–194]

Рудић Срђан, „Повеља краља Твртка II Твртковића којом потврђује Сандаљево уступање дела Конавала Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 157–166. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića којом potvrđuje Sandaljevo ustupanje dela Konavala Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 13 (2020) 157–166]

Смиљанић Аранђел, „Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посjede браћи Ђурђевићима“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 117–135. [Smiljanić

Arandel, „Povelja vojvode Đurđa Voisalića kojom potvrđuje baštinske posjede braći Đurđevićima“, *Građa o prošlosti Bosne* 4 (2011) 117–135]

Смиљанић Аранђел, „Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 75–86. [Smiljanić Arandel, „Povelja vojvode Radiča Sankovića Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 1 (2008) 75–86]

Смиљанић Аранђел, „Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 99–110. [Smiljanić Arandel, „Povelja kneza Pavla Radenovića Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 1 (2008) 99–110]

Соловјев Александар, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926. [Solovjev Aleksandar, *Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do XV veka)*, Beograd 1926]

Стојановић Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд–Сремски Карловци 1929. [Stojanović Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, књ. I/1, Beograd–Sremski Karlovcı 1929]

Стојановић Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, Београд–Сремски Карловци 1934. [Stojanović Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, књ. I/2, Beograd–Sremski Karlovcı 1934]

Тошић Ђуро, „Двије босанске повеље из XV вијека“, *Историјски часопис* 40–41 (1993–1994) 19–42. [Tošić Đuro, „Dvije bosanske povelje iz XV vijeka“, *Istorijski časopis* 40–41 (1993–1994) 19–42]

Тошић Ђуро, „Двије повеље босанског краља Дабише“, *Историјски часопис* 39 (1992) 5–24. [Tošić Đuro, „Dvije povelje bosanskog kralja Dabiše“, *Istorijski časopis* 39 (1992) 5–24]

Фостиков Александра, „Два документа босанског краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокшића“, *Стари српски архив* 7 (2008) 141–155. [Fostikov Aleksandra, „Dva dokumenta bosanskog kralja Stefana Dabiše o razrešenju računa protovestijara Žore Bokšića“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 141–155]

Фостиков Александра, „Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом“, *Стари српски архив* 5 (2006) 173–186. [Fostikov Aleksandra, „Povelja kraljice Jelene Dubrovčanima o ukidanju carina u Maslinama i Slanom“, *Stari srpski arhiv* 5 (2006) 173–186]

Фостиков Александра, Исаиловић Невен, „Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу о дугу Новака Маћедола“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 71–89. [Fostikov Aleksandra, Isailović Neven, „Povelja kralja Stefana Dabiše o ovlašćenju Dragoju Gučetiću o dugu Novaka Maćedola“, *Građa o prošlosti Bosne* 2 (2009) 71–89]

Фостиков Александра, Исаиловић Невен, „Повеља краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна Драгоја Гучетића и његове браће“, *Стари српски архив* 8 (2009) 143–157. [Fostikov Aleksandra, Isailović Neven, „Povelja kralja Stefana Dabiše o razrešenju računa Dragoja Gučetića i njegove braće“, *Stari srpski arhiv* 8 (2009) 143–157]

Литература – Secondary Works

Ančić Mladen, *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387–1394* (magistarski rad, Filozofski fakultet u Beogradu, 1985).

Andelić Pavao, „Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu* n.s. 26 (Arheologija) (1971) 347–360.

Andelić Pavao, *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982.

Babić Anto, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987, 21–83.

Babić Anto, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972.

Babić Anto, „Nešto o karakteru bosanske feudalne države“, *Pregled* V/2 (Sarajevo 1953) 83–86.

Babić Anto, „Noviji pogledi u nauci o pitanju srednjovjekovne crkve bosanske“, *Pregled* VI/2 (Sarajevo 1954) 101–107.

Babić Anto, „Struktura srednjovjekovne bosanske države (Prilog objašnjenju pitanja nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini)“, *Pregled* XIII/1 (Sarajevo 1961) 1–8.

Babić Anto, „Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku“, *Bosna franciscana* 12 (2000) 241–247.

Babić Anto, „Tradicija i historijsko pravo u odnosima Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku“, u: *Приступна предавања, прилози и библиографије на новите членови на МАНУ*, Скопје 1974, 11–17.

Ćirković Sima, „Bosanska crkva u bosanskoj državi“, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987, 191–254.

Ćirković Sima, „The Double Wreath: A Contribution to the History of Kingship in Bosnia“, *Balkanica* 45 (2014) 107–143.

Ćošковић Pejo, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005.

Dautović Dženan, „Slavenska varijanta feudalizma (analiza na primjeru bellatores bosanskog srednjovjekovlja)“, *Bosna Franciscana* 41 (2014) 133–165.

Džaja Srećko M., „‘Dobri Bošnjani’ i ‘boni homines’“, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo 2008, 143–167.

Filipović Emir O., „The Most Noble and Royal House of Kotromanić. Constructing Dynastic Identity in Medieval Bosnia“, *Südost-Forschungen* 78 (2019) 1–38.

Fine John van Anwerp, *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*, London 2007.

Fügedi Erik, *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and his Kindred*, Budapest 1998.

Karbić Damir, „Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 16 (1998) 73–117.

Kurtović Esad, „Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 36 (2007) 243–261.

Kurtović Esad, „Neke dileme o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni“, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Sarajevo 2008, 305–323.

Lovrenović Dubravko, *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo 2012.

Lovrenović Dubravko, „Sv. Grgur Čudotvorac – zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne“, u: *Zbornik o Marku Dobretiću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo–Dobretići 2008, 9–32.

Matijević Sokol Mirjana, „Nostrum et regni nostri registrum. Srednjovjekovni arhiv Ugarsko-hrvatskog kraljevstva“, *Arhivski vjesnik* 51 (2008) 237–257.

Miljan Suzana, *Plemićko društvo Zagrebačke županije za vladavine Žigmunda Luksemburškoga (1387.–1437.)* (doktorska disertacija, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2015).

Mišić Siniša, „Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century“, *Beogradski istorijski glasnik – Belgrade Historical Review* 1 (2010) 69–86.

Mošin Vladimir, „Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomaciji“, *Analitički historijski institut JAZU u Dubrovniku* 3 (1954) 27–52.

Mrgić-Radojčić Jelena, „Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State“, *Istorijski časopis* 51 (2004) 43–64.

Rady Martyn, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London 2000.

Raukar Tomislav, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2002.

Soloviev Alexandre, „Saint Gregoire, patron de Bosnie“, *Byzantion* 19 (Bruxelles 1949) 263–279.

Šidak Jaroslav, „O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog ‘djeda’ (1427)“, *Slovo* 15–16 (1965) 282–297.

Šidak Jaroslav, „O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 2 (1954) 37–48.

Šidak Jaroslav, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

Thallóczy Ludwig von, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914.

Thallóczy Ljudevit, „Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormenskog arhiva“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 18 (1906) 401–444.

Anđelić Paavo, „Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne“, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 11–12 (1975–1976) 29–47. [Anđelić Paavo, „Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne“, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 11–12 (1975–1976) 29–47]

Babić Anto, „O odnosima vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH* 6 (1954) 29–44. [Babić Anto, „O odnosima vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH* 6 (1954) 29–44]

Благојевић Милош, „Босанско Завршје“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 14/1 (1979) 129–144. [Blagojević Miloš, „Bosansko Završje“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 14/1 (1979) 129–144]

Благојевић Милош, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997. [Blagojević Miloš, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd 1997]

Благојевић Милош, „Ручници“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 635–636. [Blagojević Miloš, „Ručnici“, у: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ур. Rade Mihaljčić i Sima Ćirković, Beograd 1999, 635–636]

Благојевић Милош, „Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији: брат и браћа“, у: *Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001*, Београд 2001, 115–129. [Blagojević Miloš, „Srodstvena terminologija i društvena hijerarhija u srednjovekovnoj Srbiji: brat i braća“, у: *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901–2001*, Beograd 2001, 115–129]

Бубало Ђорђе, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009. [Bubalo Đorđe, *Pisana reč u srpskom srednjem веку*, Beograd 2009]

Веселиновић Андрија, „Пристав“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 587. [Veselinović Andrija, „Pristav“, у: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ур. Rade Mihaljčić i Sima Ćirković, Beograd 1999, 587]

Грковић-Мејџор Јасмина, „Архаични формулаични искази у повељама средњовековне Босне и Хума“, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, ур. Зорица Никитовић, Бања Лука–Источно Сарајево 2018, 9–23. [Grković-Mejdžor Jasmina, „Arhaični formulaični iskazi u poveljama srednjovekovne Bosne i Huma“, у: *Srpsko pisano nasljeđe i istorija srednjovekovne Bosne i Huma*, ур. Zorica Nikitović, Banja Luka–Istočno Sarajevo 2018, 9–23]

Динић Михаило, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955. [Dinić Mihailo, *Državni sabor srednjovekovne Bosne*, Beograd 1955]

Динић Михаило, „Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провијун браће Влатковића“, *Глас СКА* 86 (1935) 203–257 [Dinić Mihailo, „Dubrovački tributi. Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoski dohodak, Provižun braće Vlatkovića“, *Glas SKA* 86 (1935) 203–257]

Динић Михаило, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003. [Dinić Mihailo, *Iz srpske istorije srednjega века*, Beograd 2003]

Ђаповић Ласта, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977. [Đapović Lasta, *Zakletva na tlu Jugoslavije*, Beograd 1977]

Ивановић Милош, „Добри људи“ у српској средњовековној држави, Београд 2017. [Ivanović Miloš, „Dobri ljudi“ u srpskoj srednjovekovnoj državi, Beograd 2017]

Исаиловић Невен, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2014). [Isailović Neven, *Vladarske kancelarije u srednjovekovnoj Bosni* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, 2014)]

Исаиловић Невен, „Дипломатичке особености владарских и великашких исправа уочи и након пада средњовековне босанске државе“, у: *Пад Босанског краљевства 1463. године*, ур. Невен Исаиловић, Београд – Сарајево – Бања Лука 2015, 29–86. [Isailović Neven, „Diplomatičke osobenosti vladarskih i velikaških isprava uoči i nakon pada srednjovekovne bosanske države“, u: *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*, ur. Neven Isailović, Beograd – Sarajevo – Banja Luka 2015, 29–86]

Исаиловић Невен, „Заклетвене формуле у средњовековним босанским повељама“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, књ. IX, гл. ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2018, 235–252. [Isailović Neven, „Zakletvene formule u srednjovekovnim bosanskim poveljama“, u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti*, knj. IX, gl. ur. G. Jovanović, Despotovac 2018, 235–252]

Исаиловић Невен, „Михаило Кабуџић – дубровачки одметник, босански дипломата“, *Историјски часопис* 56 (2008) 389–406. [Isailović Neven, „Mihailo Kabužić – dubrovački odmetnik, bosanski diplomata“, *Istorijski časopis* 56 (2008) 389–406]

Исаиловић Невен, „Помени предака и сродника у средњовековним босанским повељама“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, књ. VIII, гл. ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2017, 103–111. [Isailović Neven, „Pomeni predaka i srodnika u srednjovekovnim bosanskim poveljama“, u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti*, knj. VIII, gl. ur. G. Jovanović, Despotovac 2017, 103–111]

Јиречек Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1952. [Jireček Konstantin, *Istorija Srba*, knj. I, Beograd 1952]

Костренчић Марко, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930. [Kostrenčić Marko, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Beograd 1930]

Порчић Небојша, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2012). [Porčić Nebojša, *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, 2012)]

Порчић Небојша, „О употреби појма владарске милости у српским средњовековним документима намењеним Дубровчанима“, *Историјски часопис* 65 (2016) 61–77. [Porčić Nebojša, „O upotrebi pojma vladarske milosti u srpskim srednjovekovnim dokumentima namenjenim Dubrovčanima“, *Istorijski časopis* 65 (2016) 61–77]

Рудић Срђан, *Босанска властела у XV веку. Просопографска студија*, Београд 2021. [Rudić Srđan, *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*, Beograd 2021]

Рудић Срђан, „Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника“, у: *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009*, Београд 2009, 217–232. [Rudić Srđan, „Prilog poznavanju pravnih odnosa između Bosanskog kraljevstva i Dubrovnika“, u: *Srednjovekovno pravo u Srba u ogledalu istorijskih izvora: zbornik radova sa naučnog skupa održanog 19–21. marta 2009*, Beograd 2009, 217–232]

Соловјев Александар, „Властеоске повеље босанских владара“, *Историско-правни зборник* 1 (Сарајево 1949) 79–105. [Solovjev Aleksandar, „Vlasteoske povelje bosanskih vladara“, *Istorisko-pravni zbornik* 1 (Sarajevo 1949) 79–105]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, *Глас СКА* 92 (1913) 110–162. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 2. Intitulacija“, *Glas SKA* 92 (1913) 110–162]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 5. Аренга (Проемиум)“, *Глас СКА* 94 (1914) 192–229. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 5. Arenga (Proemium)“, *Glas SKA* 94 (1914) 192–229]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, *Глас СКА* 100 (1922) 1–48. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 10. Sankcija“, *Glas SKA* 100 (1922) 1–48]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 13. Потпис“, *Глас СКА* 106 (1923) 22–49. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 13. Potpis“, *Glas SKA* 106 (1923) 22–49]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, *Глас СКА* 110 (1924) 1–25. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 15. Svedoci“, *Glas SKA* 110 (1924) 1–25]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, *Глас СКА* 157 (1933) 155–219. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 20. Sastavljanje povelja“, *Glas SKA* 157 (1933) 155–219]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 23. Односи појединих момената при стварању и извршавању повеља“, *Глас СКА* 161 (1934) 27–53. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 23. Odnosi pojedinih momenata pri stvaranju i izvršivanju povelja“, *Glas SKA* 161 (1934) 27–53]

Тошић Ђуро, „Споредна грана племена Косача“, *Зборник за историју БиХ* 3 (2002) 61–77. [Tošić Đuro, „Sporodna grana plemena Kosača“, *Zbornik za istoriju BiH* 3 (2002) 61–77]

Ђирковић Сима, „Верна служба и вјера господска“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 6/2 (1962) 95–112. [Ćirković Sima, „Verna služba i vjera gospodska“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 6/2 (1962) 95–112]

Ђирковић Сима, „Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква“, *Гласник ЦАНУ. Одјељење друштвених наука* 9 (1995) 7–34. [Ćirković Sima, „Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: bosanska crkva“, *Glasnik CANU. Odjeljenje društvenih nauka* 9 (1995) 7–34]

Ђирковић Сима, „Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву“, *Историјски гласник* 3–4 (1958) 155–164. [Ćirković Sima, „Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu“, *Istorijski glasnik* 3–4 (1958) 155–164]

Ђирковић Сима, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997. [Ćirković Sima, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, Београд 1997]

Ћирковић Сима, „Русаг“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 634–635. [Ćirković Sima, „Rusag“, у: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ур. Rade Mihaljčić i Sima Ćirković, Beograd 1999, 634–635]

Ћирковић Сима, „Русашка господа“, *Историјски часопис* 21 (1974) 5–17. [Ćirković Sima, „Rusaška gospoda“, *Istorijski časopis* 21 (1974) 5–17]

Ћирковић Сима, „Сугуби венац: прилог историји краљевства у Босни“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 8/1 (1964) 343–370. [Ćirković Sima, „Sugubi venac: prilog istoriji kraljevstva u Bosni“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 8/1 (1964) 343–370]

Ђоровић Владимир, „Териториални развој Босанске државе у средњем веку“, *Глас СКА* 167 (1935) 3–47. [Đorović Vladimir, „Teritorialni razvoj Bosanske države u srednjem веку“, *Glas SKA* 167 (1935) 3–47]

Шуица Марко, „Сведоци“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 651–652. [Šuica Marko, „Svedoci“, у: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ур. Rade Mihaljčić i Sima Ćirković, Beograd 1999, 651–652]

Излагања на конференцијама – Conference presentations

Porčić Nebojša, Vujošević Žarko, „Treaties between Serbia and Dubrovnik (Ragusa): Reflections of Political Relations in Diplomatic Forms (12th–15th Centuries)“ (рад представљен на конференцији 15th International Congress of Diplomatics: Letters – Charters – Treaties, Лајпциг, Немачка, 4.10.2018)

Neven Isailović

**CUSTOMARY LAW IN PURPOSE-SPECIFIC PATTERNS OF THE
CHARTERS OF BOSNIAN RULERS AND MAGNATES**

Summary

The paper is based on a reexamination of source material resulting in a new interpretation of the forms of certain formulae in the charters of Bosnian rulers and magnates. The focus is placed mainly on the typological differences between donation charters issued to domestic addressees and international treaties. By comparing these two purpose-specific types of documents, and in particular the formulae of *intitulatio*, *sanctio*, oath and witnesses in each of them, the paper determines the presence, purpose and importance of the elements of customary law in the formularies that were generally used in Bosnian chanceries and scribal services. Preliminary conclusions suggest that patrimonial law prevailed in the documents of the Bosnian *bans* and kings issued for domestic nobility (which is why the “lands” or “*župas*” of the Bosnian state are mentioned, as well as “good men” and “brethren” in the formula of witnesses), while in international treaties the guarantee came from another customary element – the oath, as well as from the authority of the issuing ruler and influential nobles. It is also determined that the formula of *sanctio (poena spiritualis)* is present in both types of charters, but more in donation charters, while oath prevails in the treaties. On the other hand, in the documents issued by the magnates and regional lords whose authority was at a lower hierarchical level, customary law is to be found in international legal correspondence as well, to some extent, since the credibility of the authors from the ranks of high nobility was based on the consent of their family or noble kindred. In this group of charters oath and *sanctio* are rather equally present, perhaps due to the Ragusan influence or to increase warranty. The general conclusion that arises is that in the late Middle Ages Bosnia was a composite, decentralized state of strong customary law, which differed in the various legal actions, but that there were also mechanisms which provided strong elements of unity.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 17.08.2021.

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXX
(2021)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Ivana Komatina, Aleksandar Krstić,
Jovanka Kalić, Bojana Miljković Katić, Angeliki Konstantakopoulou
(Greece), Tamás Körmendi (Hungary), Giuseppe Motta (Italy),
Konstantin Nikiforov (Russia), Hatice Oruç (Turkey),
Aleksandar Rastović, Srdjan Rudić, Ilija Todev (Bulgaria),
Lubomíra Havlíková (Czech Republic), Jovana Šaljić Ratković

Editor-in-chief

Aleksandar Rastović
Director of the Institute of History

BELGRADE
2021

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXX
(2021)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Ивана Коматина, Александар Крстић,
Јованка Калић, Бојана Миљковић Катић, Ангелики Константакопопулу
(Грчка), Тамаш Керменди (Мађарска), Ђузепе Мота (Италија),
Константин Никифоров (Русија), Хатиџе Оруч (Турска),
Александар Растовић, Срђан Рудић, Илија Тодев (Бугарска),
Љубомира Хавликова (Чешка), Јована Шаљић Ратковић

Одговорни уредник

Александар Растовић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2021